

BOJAN MAROTTI
Zavod za povijest i filozofiju znanosti HAZU
Ante Kovačića 5, HR – 10000 Zagreb

O NADSLOVCIMA U VITEZOVIĆEVU *LEXICONU*. OSNOVNO ZNAČENJE I MJESTO U HRVATSKOJ TRADICIJI

U svome se je rječniku *Lexicon Latino-Illyricum* P. R. Vitezović pri zapisu hrvatskih i latinskih riječi služio stanovitim nadslovcima. U razdoblju od kojih 250 godina pojedini su hrvatski pisci rabili uglavnom tri znaka, naslijeđena iz tradicije grčkih gramatika. U prilogu se razmatra spomenuto razdoblje, ali i uvedba četvrtoga znaka, kao i uspostava Vuk–Daničić–Budmani–Maretićeva načina zapisa književnoga četveronaglasja. Zatim se potanko opisuju i drugi sustavi bilježenja naglasaka. Na kraju se uspoređuje osnovna Vitezovićeva poraba nadslovaka u *Lexiconu* sa značenjem koje pojedini nadslovci imaju u sljedećim djelima: B. Kašić, *Institutiones linguae Illyricae* (1604.), A. Della Bella, *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (1728.), P. Knežević, *Pisme duhovnè razlikè* (1765.), Š. Starčević, *Nòvâ ricsòslovica iliricskà* (1812.), I. A. Brlić, *Grammatik der illirischen Sprache* (3. izd. 1850.) i V. Babukić, *Ilirska slownica* (1854.).

KLJUČNE RIJEČI: *prozodija, silina, visina, otega, tupi znak, oštri znak, zavnuti znak, kratkosilazni naglasak, visokouzlazni naglasak, dugosilazni naglasak.*

0. UVODNA BILJEŠKA

Ovo su neznatno izmijenjena prva dva poglavlja iz uvodnoga dijela moga doktorskoga rada pod naslovom *Značenje nadslovaka u rječniku Pavla Rittera Vitezovića "Lexicon Latino-Illyricum"* (mentor akademik Radoslav Katičić). Ta dva poglavlja čine svojevrsnu cjelinu, u kojoj se okvirno ocrtava način na koji Vitezović rabi nadslovke u svome rječniku, a istodobno se ta njegova poraba, tj. osnovno značenje koje nadslovci imaju u *Lexiconu*, dovodi u vezu s porabom nadslovaka u nekoliko drugih hrvatskih pisaca te općenito u hrvatskoj tradiciji. Potpun se opis, koji uzimlje u obzir cjelokupnu građu, ovdje dakako ne podastire. U *Popisu uporabljenih djela* nalaze se odabrane jedinice, uglavnom samo ona djela koja se izravno navode u ovome prilogu. Također se *Nacrtak* i *Summary* odnose isključivo na ovaj članak, a ne na cjelinu disertacije.

1. NADSLOVCI U POVIJESTI HRVATSKOGA JEZIKA

1.1. Razdoblje porabe triju znakova

Poput mnogih drugih (starijih) hrvatskih pisaca, posebice sastavljača rječnika i pisaca slovnica, i Pavao Ritter Vitezović (1652. – 1713.) u svome se je rječniku pod naslovom *Lexicon Latino-Illyricum* pri zapisu hrvatskih (ali i latinskih) riječi služio stanovitim nadslovcima.¹ Njihova je poraba, grubo uzevši, uvjetovana željom da se riječ zapiše što "vjernije", a razlog je tomu dvostruk: s jedne strane stoga da se i na pismenōj razini očuva obavijest o (makar nekim) razlikovnim obilježjima (kao što je primjerice oprjeka kračine i duljine), kojih izmjena može u hrvatskome izravno pridonijeti promjeni značenja, ali s druge strane i stoga da bi se riječ mogla što "ispravnije" izgovoriti, jer se, kako je to u svojoj slovnici *Institutiones linguae Illyricae* (1604.) pripomenuo Bartol Kašić, "sine tono, seu accentu legi perspicuè non possit".² Međutim, te nadslovke, naime znakove za naglaske, za određena razlikovna obilježja, ili pak gdjekada i za štogod drugo, nisu svi pisci rabili na isti način, tj. u istome "značenju". U porabi su uglavnom bila tri znaka, naslijeđena iz tradicije grčkih gramatika, kojima se u grčkome označuju ova tri naglasaka:

1. ´ – oštri naglasak, tj. akut (ὀξεῖα προσφῶδια)
2. ` – teški naglasak, tj. gravis (βαρεῖα προσφῶδια)
3. ~ – zavnuti naglasak, tj. cirkumfleks (περισπωμένη προσφῶδια).

Latinska je gramatička tradicija preuzela tri navedena znaka, premda ta trovrsnost nije bila potrebna da bi se zapisao naglasak u latinskom jeziku (a kako je vrijeme protjecalo, nije više trebala ni za zapis grčkoga naglašivanja). K tomu, posljednji se je znak javljao vrlo često, a u naših pisaca redovito, u jednoj svojoj inačici, tj. kao alograf, i to u obliku "krovića" ili "kape", naime ovako: ^ . U hrvatskoj pak tradiciji, posebice onoj gramatičkoj i leksikografskoj, porabu tih triju znakova možemo pratiti kakvih 250 godina, recimo od spomenute Kašićeve slovnice *Institutiones linguae Illyricae*, objelodanjene 1604.,³ pa sve do polovice devetnaestoga stoljeća, jer ih nalazimo primjerice još i u *Ilirskoj slovnici* Vjekoslava Babukića, objavljenj 1854. (Babukić navedene znakove, te ujedno i same naglaske

¹ Za takve je znakove koji se zapisuju "iznad slova", najbolje rabiti upravo riječ *nadslovak*, i to prije svega zato što *a priori* nije jasno što se tim znakovima označuje: naglasak (kao svežanj razlikovnih obilježja), kakvo razlikovno obilježje na tonemnoj razini, primjerice kračina ili duljina samoglasnika, ili pak nešto posve treće (slično bi se za znakove koji se pišu "ispod slova", kao npr. u hebrejskome, mogla rabiti riječ *podlovak*). Vidi o tome potanje u svojevrsnome "tekstološkome priručniku" što ga je za potrebe niza *Stoljeća hrvatske književnosti* sastavio J. Vončina pod naslovom *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza*, i to poglavlje *Nadslovci i naglasci* (str. 171–178). Usp. npr. rečenicu (str. 174): "Davno je uvedeno da se u tekstovima hrvatskoga dijalektalnog pjesništva čakavske grane nadslovcima obilježuju naglasne osobine." Ili pak ovu (str. 175): "Ipak, bit će korisno provesti najmanju prijeko potrebnu mjeru nadslovaka: koja pokazuje naglasne opreke." Puni se zapis knjigopisne jedinice nalazi u *Popisu uporabljenih djela*.

² Vidi B. Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, str. 15. Usp. i prijevod S. Perić Gavrančić, *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*, str. 31.

³ Vidi navedenu Kašićevu slovnici, str. 15–16. Isp. i prijevod S. Perić Gavrančić str. 31–33.

koji su njima obilježeni, zove *oštrim*, *težkim* i *zavinjenim*),⁴ te također u *Slovnici Hèrvatskoj* Antuna Mažuranića, izašloj godine 1859.⁵

1.2. Pojava četvrtoga znaka

Sredinom se devetnaestoga stoljeća istom javlja u Hrvatskoj i četvrti znak, "podvostručeni težki", kako ga zove A. Mažuranić, kojim danas bilježimo kratkosilazni naglasak, a koji je u drugome izdanju svoga *Srpskoga rječnika* od godine 1852. rabio Vuk Stefanović Karadžić. Poznato je da u prvome izdanju *Srpskoga rječnika*, koje je objavljeno 1818., Vuk nije razlikovao kratkosilazni od kratkouzlaznoga naglasaka, nego je jedan i drugi bilježio teškim, tj. tupim znakom, pa je primjerice imao *žèna* i *pjèna* (tj. *жèна* i *пjèна*),⁶ dočim je u drugome izdanju naglasno razlikovao *žèna* od *pjèna* (tj. *жèна* od *пjèна*).⁷ Poznato je i to da je Vuku oko naglašivanja pomogao Đuro Daničić, a i oko prijevoda na njemački i na latinski, na čem mu se u *Predgovoru* drugomu izdanju i sam Vuk zahvalio.⁸ Daničić je pak dvije godine prije toga drugoga izdanja objavio *Malu srpsku gramatiku*, gdje u vezi s naglascima veli ovo:⁹ "Akcenta u Srpskome jeziku imaju četiri; drukčije se n. p. izgovara prvo *a* u riječi *glava*, drukčije u *pravda*, drukčije u *magla*, drukčije u *slava*. [...] Prvi ćemo bilježiti ovijem znakom ´, drugi ovijem ˆ, treći ovijem ` , a četvrti ovijem ˘."

Taj se četvrti znak, tijekom pedesetih godina devetnaestoga stoljeća, postupno počinje uvoditi i u hrvatske gramatike, pa ga primjerice spominje Babukić u *Ilirskoj slovnici*, ali ga ne rabi, nego u bilješci o njem kaže sljedeće:¹⁰ "*Pazka*. Vuk Stef. Karadžić upotrebljuje u svojih rječnicima za *kratak* znak (`) osim ovoga jošte jedan drugi dvostruk (˘) n. p. *bàcati* (od *báciti*) – a *bàcati* (= *badkati*, *batskati* ili *backati* = *bàcati* od *bosti*, *bodem*). Tako razlučuje i reč *òra* (= *hòra* ili *čas*) i *òra* (= *orah* ili *orèh*). Vuka slèdi i *gore* spomenuti [...] Gj. Daničić, gdè u svojoj maloj srpskoj gramatici na str. 3. govori o '*Akcentih*' i u predgovoru napominje ovo [...]" No u *Osnovi slovnice slavjanske narèčja ilirskoga*, što ju je Babukić osamnaest godina prije, tj. 1836., objavio u nastavcima u *Danici ilirskoj*, o tome znaku nema ni spomena.¹¹

No iste je godine kada i Babukićeva *Ilirska slovnica*, tj. 1854., objavljena u Beču i *Grammatik der illyrischen Sprache* Andrije Torkvata Brlića, u kojoj se taj

⁴ Vidi V. Babukić, *Ilirska slovnica*, str. 30–37. Babukić kaže ovako (str. 30): "Znakovah, kojimi se naglasak bilježi imade tri: *težki* (accentus gravis); *oštri* (accentus acutus) i *zavinjeni* (accentus circumflexus)." A "zavinjeni" piše kao "krovčić", tj. ˘.

⁵ Vidi A. Mažuranić, *Slovnica Hèrvatska*, str. 10–13.

⁶ Vidi V. S. Karadžić, *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, stupci 168 i 360 (u prvome su izdanju Vukova rječnika obrojani stupci).

⁷ Vidi V. S. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, str. 157 i 504.

⁸ U toj zahvali Vuk kaže ovako: "Velika hvala Đuru Daničiću, koji se trudio oko prevođenja riječi na Njemački i na Latinski jezik i oko popravljanja i nadgledanja u štampanju." Taj *Predgovor* nema obrojao, ali bi navodak bio na str. 11 (ili XI) uzmemo li naslovnicu kao str. 3 (ili III).

⁹ Vidi Đ. Daničić, *Mala srpska gramatika*, str. 3.

¹⁰ Vidi V. Babukić, *Ilirska slovnica*, str. 32.

¹¹ Vidi V. Babukić, *Osnova slovnice slavjanske narèčja ilirskoga*, u *Danici ilirskoj*, god. 2., br. 11., str. 41–42.

"podvostručeni težki" znak, preuzet iz Daničićeve *Male srpske gramatike* i drugoga izdanja Vukova rječnika, ujedno i rabi.¹² Ne samo zbog toga što je u njoj uveden spomenuti znak, za tu se Brlićevu *Grammatik der illyrischen Sprache* može reći da je prva hrvatska vukovska gramatika.¹³ No osim što je preuzeo vukovski način bilježenja novoštokavskoga četveronaglasnoga sustava, Brlić je ipak uveo i jednu novinu, jer "za razliku od Daničića [...], bilježi zanaglasnu duljinu znakom: ^, dok je dugosilazni naglasak obilježen znakom: ^, pa se u A. Brlića naglasak razlikuje od duljine: *stěžem* umjesto Daničićeva *stěžem*".¹⁴ (Poznato je da su i Vuk u drugome izdanju rječnika i Daničić u *Maloj srpskoj gramatici* nenaglašenu duljinu bilježili istim znakom kao i dugosilazni naglasak, tj. ^.)

Taj znak također navodi (i ujedno rabi) A. Mažuranić u svojoj *Slovnici Hèrvatskoj*, ali ga ne prihvaća posve rado, nego u poglavlju *O naglasku za kratke slovke* za nj veli ovako:¹⁵ "Ovaj naglasak imenujem *jakim težkim*; a bilježim-ga u nebitju drugoga znaka podvostručenim težkim, n. p. *brät, bräta, knjiga, kölo, ölovo, glèdati* (= bratt, bratta, knjigga, kollo, ollovo, gleddati). [...] Vuk Karadžić zadržao-je nà stari način znak (`) za *slab* težki, a za *jaki*, nà mjesto da podvostruči suglasnik, podvostručio-je naglasak: öko = okko; pa buduć da-su noviji pisci ostavili stari običaj, dvostručiti suglasnik *za znak jakoga težkoga naglaska*, nemožemo-ga sada zgodnije naznačiti, van po Karadžiću dvostrukim težkim."

No taj je znak postupno postajao sve običnijim, pa je npr. u slovnici Petra Budmanija pod naslovom *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, od godine 1867., prihvaćen – reklo bi se – posve samorazumljivo. Budmanijeva slovnica i inače zauzimalje ključno mjesto u povijesti hrvatskih gramatika, i uopće u povijesti hrvatskoga jezika, jer je u njoj prvi put, doduše talijanskim jezikom, opisan vukovski sustav, koji Budmani zove *lingua serbo-croata*, tj. srpsko-hrvatski jezik, i strogo ga razlikuje od *lingua croata*, tj. od hrvatskoga jezika, te tu razliku dosljedno provodi u svojoj slovnici.¹⁶ O tome, primjerice, Sanda Ham u već spomenutoj knjizi *Povijest hrvatskih gramatika* kaže sljedeće:¹⁷ "Gramatika Dubrovčanina Petra (Pietra) Budmanija smatra se prvom hrvatskom vukovskom gramatikom u Dalmaciji, ali točnije bi bilo smatrati ju prvom razlikovnom gramatikom – gramatikom razlika između srpskoga i hrvatskoga jezika jer Budmani usporedno normira dva sustava – srpski (prema vukovskoj stilizaciji) i hrvatski (prema zagrebačkoj stilizaciji)."

¹² Vidi A. T. Brlić, *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche im Munde und Schrift der Serben und Kroaten gebräuchlich ist*, str. 11–14 (poglavlje *Quantität der Vocale und Ton der Sylben*). Brlić kaže ovako (str. 12): "*Kurz und tief* zugleich. Man bezeichet diese kurze Quantität mit dem tiefen Accent durch "; *mäch, mäч*. In Gött hat die deutsche Sprache denselben Accent [...]."

¹³ Vidi u vezi s tim S. Ham, *Povijest hrvatskih gramatika*, str. 132. (Usp. npr. ove dvije rečenice: "Brlićevu gramatiku možemo smatrati prvom hrvatskom vukovskom gramatikom. U tom nije imala hrvatskih uzora, ali je već u vrijeme njezina nastajanja dobro bila utvrđena vukovska norma u Karadžićevim i Daničićevim djelima [...].")

¹⁴ Vidi u spomenutoj knjizi S. Ham *Povijest hrvatskih gramatika*, str. 130.

¹⁵ Vidi A. Mažuranić, *Slovnica Hèrvatska*, str. 11.

¹⁶ "Diamo il doppio appellativo di *serbo-croata* alla lingua, che si parla in Serbia, Bosnia, Erzegovina, Dalmazia, Slavonia, Sirmio ecc., perchè ci pare preferibile a quelli di *illirica* e di *slava meridionale*. [...] Chiamiamo *croato* quel partito letterario, che ha il suo centro a Zagabria." Vidi P. Budmani, *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, str. VII–VIII (*Prefazione*).

¹⁷ Vidi S. Ham, *Povijest hrvatskih gramatika*, str. 132 (a i čitavo poglavlje o Budmaniju, str. 132–135).

U skladu s time Budmani prihvaća i Vukovo znakovlje ("Noi faremo uso de' segni proposti da Vuk Stefanović."),¹⁸ tj. četiri navedena znaka, samo što i on, oslonivši se na Brlića, za nenaglašenu duljinu dodaje peti znak, tj. "krović". Tako je uspostavljen petonadslovni sustav za bilježenje novoštokavskoga četveronaglasnoga sustava, koji bi se mogao zvati Vuk–Daničić–Budmani–Maretićevim sustavom, ili pak, ako se tako hoće, Vuk–Daničić–Brlić–Budmani–Maretićevim sustavom (jer je Vukov i Daničićev način prihvatio i Tomo Maretić u svojoj *Gramatici i stilistici hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, objelodanjenoj 1899.). A tako se uglavnom postupa i danas, samo što se umjesto "krovića" rabi znak duljine (tj. $\bar{\ }$). Dakle petonadslovljem se zapisuje četveronaglasje.

Prema tome, kada sam bio spomenuo da tri prije navedena znaka, preuzeta iz grčke gramatičke tradicije, možemo u povijesti hrvatskoga jezika pratiti kojih 250 godina, onda bi se to drugačije moglo reći da su ta tri znaka dio hrvatske tradicije od Kašićeve slovnice do uvedbe Vuk–Daničić–Budmani–Maretićeva sustava zapisivanja naglasaka. A tomu razdoblju pripada i Vitezovićev *Lexicon*.

1.3. Udvajanje suglasnika i samoglasnika

Valja k tomu voditi računa i o tome da su se, osim trima navedenim znakovima, naglasak, dotično kračina ili duljina slogova, u istome razdoblju bilježili i udvajanjem suglasnika ili pak udvajanjem samoglasnika. Pri tome su udvojeni suglasnici upućivali na naglašenu kračinu (a katkada samo na kračinu) prethodnoga sloga, tj. samoglasnika pred tim udvojenim suglasnicima, kako obrazlaže i A. Mažuranić, dočim su udvojeni samoglasnici upućivali na naglašenu duljinu (a katkada samo na duljinu) sloga u kojem su se nalazili. Sve može biti dodatno zamršeno time ako se i tri znaka i udvajanje suglasnika ili samoglasnika rabi istodobno, a što nije rijedak slučaj. Tada naravno ima i "preklapanja", pa se jedno nešto, recimo naglašena kračina, bilježi na dva načina: teškim naglaskom, tj. tupim znakom i udvojenim suglasnicima (tako je npr. u Vitezovićevu rječniku); ili pak nenaglašena duljina oštrim znakom i udvojenim samoglasnicima (tako npr., osim posve iznimno, nije u Vitezovićevu rječniku).

1.4. O značenju triju znakova u hrvatskoj tradiciji

Treba dakle biti svjestan toga, kako je već rečeno, da se ni tri navedena znaka u tome razdoblju od 250 godina nisu rabila na isti način. Štoviše, razlike u porabi tih triju znakova, tj. razlike u njihovu "značenju", od pisca do pisca, mogu biti i vrlo velike. Pri tome se može postaviti ovo važno pitanje: ako se već "jedno nešto" moglo bilježiti na dva načina, je li moguće da su se jednim načinom, tj. jednim znakom, mogle bilježiti dvije različite stvari? Drugim riječima, je li određeni znak mogao imati dva značenja? Dakako, to "dva značenja" ne valja shvatiti u smislu puke proizvoljnosti, kao da bi netko znakove rabio sada ovako, sada onako (u tome se slučaju nikakva pravilnost uopće ne bi mogla ni odčitati). Riječ je o tome da u

¹⁸ Vidi P. Budmani, *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, str. 6, te uopće poglavlje *Dell' Accento* (str. 6–8).

stanovitim okolinama, ili u stanovitim prilikama, određeni znak može imati jedno, a u nekim drugim okolinama, ili u nekim drugim prilikama, drugo značenje.

Na to je svojedobno u raspravi pod naslovom *Akcentat u gramatici Ignata Alojzije Brlića* upozorio Stjepan Ivšić. Primjerice, kada u *Uvodu* razmatra Šahmatovljevo shvaćanje Brličevih znakova za naglaske, Ivšić kaže ovako:¹⁹ "Šahmatov je dobro opazio, da Brličevi znakovi: ´ ˘ znače: ~ ˘ (po mojem bižeženju), na pr. u júnacah (= júnacā) 37, ali se prenaglio tvrdeći, da znakovi: ´ ˘ ne znače nikad: ˘ ˘ (usp. str. 188/9), pa zato na pr. rázbòjnike 199 ne čita *rāzbòjnūke* (po régovu bi mišljenju trebalo čitati i taj primjer s jednoslogim uzlaznim akcentom) (str. 189.)." Dakle oba znaka, i oštri i tupi, označuju duljinu, samo što oštri gdjekada označuju i (visoko) uzlazno naglašenu duljinu, a tupi silazno naglašenu duljinu. To znači da u slijedu duljina + duljina, kada su te dvije duljine obilježene različitim nadslovcima, tj. oštrim i tupim, valja vidjeti je li posrijedi (visoko)uzlazno naglašena duljina + duljina, ili duljina + silazno naglašena duljina. Da bi se to uvidjelo, valja opet poznavati govor kojemu pripada dotični pisac, u ovome slučaju Ignjat Alojzije Brlić, a Ivšić je odlično poznao Brličev govor, tj. brodski govor (Brlić je bio iz Slavonskoga Broda).²⁰

1.5. Obnova tronadslovnoga zapisa

Vrijedno je ovdje spomenuti i jedan noviji pokušaj porabe triju navedenih znakova. Naime godine je 1990. prof. Bulcsú László u prijevodu spjeva *Hvalopj'ev S'üncu*, kojemu je u akkadskome izvorni naslov, zapravo začetnica *Mušnammir gimillu (L'učaru cijelosti...)*,²¹ primijenio tronadslovni sustav u zapisu novoštokavskoga (i današnjega književnoga) četveronaglasja, rabeći tri znaka upravo na "babukićevski" način, tj. oštri, tupi i zavnuti "za_oznaku duljin'ē, kračin'ē i uzlaznē duljin'ē bilo n'ovē pr'aslovljenskē (visokē) ili n'ovē štòkavskē (dubokē)".²² Razlika je u odnosu na Babukića samo u tome što je poraba tih triju znakova strogo i dosljedno provedena. Pravila su međutim ipak znatno zamršenija. Tako primjerice stihovi (tj. redci) 50., 167. i 180. u takvu zapisu glase ovako:

zāsnove odkrívāš	prozirúci jím pûte (50)
lúpeži prokàznīci	splètkāri lažòvi (167)
skrātñiće dána	prodūžñiće nòci (180)

A to u današnjem petonadslovnome zapisu bude ovako:

zāsnove òdkrívāš	pròzirúci jím pûte (50)
lúpeži pròkàznīci	splètkāri lažòvi (167)
skrātñiće dāna	prodūžñiće nòci (180)

¹⁹ Vidi S. Ivšić, *Akcentat u gramatici Ignata Alojzije Brlića*, u *Radu JAZU*, knj. 194., 1912., str. 64.

²⁰ Vidi uvodno poglavlje Lj. Kolenić uz djelomični pretpisak Brličeve slovnice u knjizi *Brodski jezikoslovci*, koju je također priredila Lj. Kolenić (str. 163–170). O nadslovcima u Brličevoj *Grammatik der illirischen Sprache* bit će posebno govora.

²¹ Prijevod je objavljen u knjizi pod naslovom *Hrvatske "Indije"*, koja je zapravo zbornik radova objavljenih u čast šezdesete godišnjice rođenja prof. Radoslava Katičića (str. 39–62).

²² Vidi B. László, *Mušnammir gimillu (L'učaru cijelosti...): Hvalopj'ev S'üncu*, u zborniku *Hrvatske "Indije"*, objavljeno kao poseban broj časopisa *Most*, sv. 4., 1990., str. 53–54.

Vidljivo je da se tupim znakom na početnim slogovima bilježi kratkosilazni naglasak (*splètkâri = splètkâri, skrâtnîče = skrâtnîče, nôci = nôci*), a na nepočetnima taj tupi znak pretkazuje kratkouzlazni na prethodnome slogu (*prozîrúci = pròzîrúci, prokâznîci = pròkâznîci, lažòvi = lažòvi, produžnîče = pròdužnîče*), što znači da je tupim znakom zapravo obilježeno staro mjesto naglasaka (prije novoštokavskoga pomaka siline za jedan slog ulijevo). Zavnuti (tj. "krović") i oštri označuju duljinu (*prokâznîci = pròkâznîci, splètkâri = splètkâri, skrâtnîče = skrâtnîče, prozîrúci = pròzîrúci, jîm = jîm*),²³ samo što zavnuti može označivati i uzlaznu duljinu (*zâsnove = zâsnove, pûte = pûte, lûpeži = lûpeži*), a oštri i silaznu duljinu (*dâna = dâna*). To znači da svaki od tih dvaju znakova ima zapravo po dva značenja, slično kao i u Brlićevoj slovnici, samo što je ondje riječ o oštrome i o tupome znaku. Primjer pak *odkrîvâš = òdkrîvâš* pokazuje da dva uzastopna zavnuti znaka pretkazuju kratkouzlazni naglasak na slogu pred njima (a takvih pravila ima još, npr. da zavnuti na posljednjem slogu pretkazuje kratkouzlazni na pretposljednem, ili da oštri na posljednjem slogu pretkazuju kratkouzlazni na dopretposljednem, itd.).

Štoviše, tima trima znakovima ne samo da se, bez gubitka obavijesti, može zapisati novoštokavsko (i književno) četveronaglasje nego se dobrim odabirom jednoga od dvaju znakova za duljinu može kadšto (posebice kada su posrijedi dvosložne riječi) zapisati i naglasno ponašanje npr. u sklonidbi, što petonadslovnim sustavom nikako nije moguće. Naime, budući da dva znaka za duljinu čine zalihost (to je "pretječak 'obavijesti", kako kaže László), ta se činjenica može iskoristiti "za nâznaku dodatnê, likoglasnê 'obavijesti". László navodi ova četiri primjera: *krâva, kráva* ("kravica od milja"), *glâva* i *strâža*, te razmatra nominativ i genitiv množine tih imenica u različitim zapisima. Evo kako izgledaju petonadslovni i tronadslovni zapisi:²⁴

Tô su krâve, krâve, glâve, strâže.

Némâ krâvâ, krâvâ, glâvâ, strâžâ.

Tô su krâve, krâve, glâve, strâže.

Némâ krâvâ, krâvâ, glâvâ, strâžâ.

Tronadslovni je zapis očividno obavjesniji (a ujedno i najobavjesniji od svih zapisa koje László nakon spomenutoga prijevoda razmatra). Taj zapis naime sadržava obavijest o naglasnome ponašanju pojedinih imenica. Tako dva istovrsna znaka za duljinu kazuju o silaznosti prve, a dva raznovrsna o uzlaznosti prve duljine. Pri tome recimo prvi oštri znak slijeva u genitivu množine *strâžâ* upućuje na naglasak nominativa množine (i jednine), tj. *strâže* (i *strâža*), dakle na dugosilazni naglasak, što taj znak, u ovome zapisu, izvorno i znači (moglo bi se reći da je time u genitivu množine očuvana obavijest o naglasku nominativa množine i jednine). S druge strane, oštri znak u genitivu množine *glâvâ* upućuje na nominativ množine *glâve*, tj. na činjenicu da je u tome nominativu množine naglasak dugosilazni, premda je u

²³ Za lik *jîm* (s duljinom) vidi A. Mažuranić, *Slovnica Hèrvatska*, str. 65.

²⁴ Vidi B. László, *Mušnammir gimillu (L'učaru cijelosti...): Hvalopjev S'ũncu*, u zborniku *Hrvatske "Indije"*, objavljeno kao poseban broj časopisa *Most*, sv. 4., 1990., str. 57.

genitivu množine naglasak dugouzlazni (što se opet vidi po raznovrsnim znakovima za duljinu). Obrnuto je u genitivu množine *krâvâ*, jer tu zavinuti znak upućuje na dugouzlazni naglasak u nominativu množine *krâve*, te utoliko na činjenicu da se dugouzlazni održava i u genitivu množine (što se također vidi po raznovrsnim znakovima za duljinu). Jasno je da se u petonadslovnome ta razlika u zapisima *glâvâ* i *krâvâ* ne vidi. Napokon u genitivu množine *krâvâ* dva zavinuta znaka upućuju na silaznost prve duljine u tome genitivu množine, te ujedno na silaznost nominativa množine (i jednine), tj. *krâve* (i *krâva*), doduše na silaznost bez duljine (dakle na kratkosilazni naglasak), no duljina je u genitivu množine pretkažljiva, jer je taj pretposljednji slog u tzv. *e*-sklonidbi redovito dug.

Dakako da tronadslovni zapis nije posve jednostavan, kako za onoga koji se njime služi, tako ni za onoga koji ga čita. No László je takvim pristupom, tj. takvim zapisom, ipak pokazao troje:

1. da je novoštokavski (i ujedno naš književni) četveronaglasni sustav moguće zapisati trima znakovima koji su u Hrvatskoj bili u porabi prije negoli je uveden Vuk–Daničić–Budmani–Maretićev petonadslovni sustav, i to zapisati bez gubitka obavijesti
2. da pri porabi nadslovaka u zapisu pojedini znak (ili pojedini znakovi) može (ili mogu) imati više značenja
3. da je tronadslovni zapis, budući da sadržava dva znaka za duljinu, zapravo zalihostan – sadržava navedeni "pretječak 'obavijesti'" – pa je njime moguće zapisati i naglasno ponašanje.

Međutim, kao što sam već nagovijestio, László u pogovoru tomu prijevodu (pod naslovom *Uz Hvalopj'ev S'ũncu*) nije suprotstavio samo tronadslovni sustav petonadslovnomu nego je razmotrio još četiri mogućnosti zapisa te svaki od njih usporedio kako uzajamno jedan s drugim, tako i svaki od njih s petonadslovnim.

1.6. Još četiri načina zapisa naglaska u hrvatskome

Prije svega, osim petonadslovnoga i tronadslovnoga zapisa naglaska László razmatra i dvonadslovni sustav. Štoviše, premda je sam prijevod pisan tronadslovnim sustavom, spomenuti je pogovor *Uz Hvalopj'ev S'ũncu* pisan dvonadslovnim.²⁵ U tome se sustavu rabe samo dva znaka: znak duljine (tj. $\bar{\quad}$) i znak za visinu tona (iliti napjevka, kako kaže László), tj. ' , koji se zove ovisak. Oviskom se, smještenim ispred slogotvornika, na početnome slogu obilježava njegova silaznost, a na nepočetnome uzlaznost prethodnoga sloga. Znakom se za duljinu obilježava dugi samoglasnik (tj. dugi slogotvornik). Prema tome, navedeni bi naslov *Uz Hvalopj'ev S'ũncu*, prepisan u petonadslovni zapis, izgledao ovako: *Uz Hvalòpjev Sũncu*.

²⁵ Dvonadslovni je zapis László uveo godine 1976. u prijevodu babilonskoga spjeva o stvaranju svijeta, koji se u akkadskome prema začetnici zove *Enũma eliš*, tj. *Kada gore* (vidi u časopisu *Književna smotra*, god. 8., br. 26. – 27., str. 5–20).

K tomu, u tronadslovnome se i u dvonadslovnome sustavu mogu u određenim prilikama pojedini znakovi ukloniti, budući da je njihovo bilježenje zalihosno, čime se dobiva veća gospodarnost zapisa. Tako nastaju dvije inačice tronadslovnoga i dvonadslovnoga zapisa, koje László nazivlje "troznakī pr'ostī" i "dvoznakī pr'ostī". Dakako, poraba obaju navedenih zapisa stavlja i onoga koji se njime služi, a i mogućega čitatelja pred još veće zahtjeve. Ovdje se međutim njima ne ću posebno baviti. No redovito ću pri razmatranju Vitezovićevih hrvatskih riječi s nadslovcima, koji zapravo rabi tronadslovni sustav, ali drugačije nego što to čini László, upozoravati na to kako bi pojedine primjere valjalo zapisati u petonadslovnome i u dvonadslovnome sustavu.

Valja napokon još spomenuti i šesti sustav, koji je beznadslovni. Za nj veli László da mu ga je jednom na hodniku natuknuo Ivan Slamnig. U tome se sustavu ne rabe nadslovcī, nego se udvajaju suglasnici i samoglasnici, i to tako da udvojeni suglasnik znači da je na samoglasniku koji mu prethodi – visina, tj. da je taj slog silazno naglašen, a udvojeni samoglasnik označuje duljinu sloga. Prema tome, kratkosilazni se naglasak zapisuje slijedom samoglasnik + dva suglasnika, a dugosilazni slijedom dva samoglasnika + dva suglasnika. Uzlazni se naglasci pretkazuju na temelju tako zapisane visine, te se nalaze na slogu prije samoglasnika iza kojega slijede dva suglasnika. Posrijedi je zapravo dosljedno proveden način zapisa koji se je do neke mjere također rabio u hrvatskoj tradiciji, a i sam Vitezović, kako sam već spomenuo, rabi udvojene suglasnike za označivanje naglašene kračine prethodnoga sloga.

László je tih šest sustava bilježenja naglaska prikazao u preglednici odabravši jednu dvosložnu riječ, bolje reći "dvosložni lik", i to *pare*, koji može poprimiti sva četiri novoštokavska (i književna) naglaska, a u posljednjem slogu imati (ili nemati) duljinu. To znači da se ukupno javlja osam naglasnih mogućnosti, koje stoje u uzajamnim oprjekama, pri čem se izmjenom jednoga "znaka" ujedno mijenja i značenje riječi. Ovdje iz te preglednice donosim četiri sustava, i to petonadslovni (petoznakī), potpuni tronadslovni (potpuni troznakī), potpuni dvonadslovni (potpuni dvoznakī) i beznadslovni (bezznakī), a izostavljam "troznakī pr'ostī" i "dvoznakī pr'ostī" (u prvome se stupcu navodi značenje). Pri tome pojedina značenja kao i imena stupaca László zapisuje dvoznakim sustavom s uklonjenom zalihosću, a tako i ja navodim, tj. ovdje prenosim. Evo te prilagođene preglednice:

ZNĀČ'ĒNJE	PETozNAKĪ	TROZNAKĪ	DVOZNAKĪ	BEZZNAKĪ
isp'arine	pāre	p̄are	p'are	parre
obaruĵū	pārē	p̄arê	p'arē	parree
novčīcī	pāre	parè	par'e	pare
novčīća	pārē	parê	par'ē	paree
'parove	pāre	p̄are	'pāre	paarre
sparuĵū	pārē	p̄arê	p'ārē	paarree
parotine	pāre	p̄are	pār'e	paare
parotinē	pārē	p̄arê	pār'ē	paaree

Likovi *páre* i *párē* upravo su nominativ množine i genitiv jednine riječi *pára* "parotina", "brazgotina", koju navodi Akademijin rječnik s tumačenjem "kad se parne nožem po dasci, postane para", te s potvrdom iz Broz–Ivekovićeva rječnika, gdje se veli "vidi zarez".²⁶

1.7. O pojmu naglaska

Vidljivo je iz navedene preglednice, a posebice iz dvonadslavnoga zapisa, da pojam naglaska valja razlikovati od onoga kako se ta riječ rabi u svakodnevnome, nejezikoslovnome značenju. Stoga je ovdje u uvodu potrebno upozoriti na nekoliko osnovnih činjenica o tome što je naglasak, koliko god da bi se to, u nekome smislu, moglo smatrati i samorazumljivim. Naime često se, izvan jezikoslovlja, pod naglaskom zamišlja stanoviti "entitet", neko određeno nešto, pri čem se smatra da su različiti naglasci uzajamno teško uspoređljivi. Tomu usuprot valja reći da je naglasak, uzevši općenito, a i svaki određeni naglasak, zapravo samo ime za osobit svežanj (engleski *bundle*) razlikovnih obilježja. Temeljna je razlika između fonema, tj. razlikovnih jedinica, i razlikovnih obilježja u tome što su fonemi susljedne, ili nizotvorne, dakle raznodobne i raznomjesne jedinice, dočim su razlikovna obilježja istodobne i istomjesne jedinice. Ili kako u poznatoj knjizi *Fundamentals of Language* kažu Roman Jakobson i Moris Halle:²⁷ "The distinctive features are aligned into simultaneous bundles called phonemes; phonemes are concatenated into sequences [...]." Pojam pak svežnja Robert Lawrence Trask određuje ovako:²⁸ "A segment regarded as a collection of feature specifications." Naglasku se stoga ovdje pristupa, uvjetno rečeno, "analitički", kao svežnju razlikovnih obilježja, a ne, recimo, "supstancijalistički", kao kakvu "čvrstomu", "tvrdomu" entitetu. Razlikovna pak obilježja koja čine naglasak, zovu se prozodijska²⁹ razlikovna obilježja. Prozodijska su razlikovna obilježja, kako ih navode Jakobson i Halle, *force*, *quantity* i *tone*. Ta tri prozodijska obilježja odgovaraju trima osjetnim osobinama koje zamjećujemo osjetilima, a to su *voice-loudness*, *subjective duration* i *voice-pitch*. Njima su pak, u

²⁶ Vidi *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. 9., str. 636, te I. Broz – F. Iveković, *Rječnik hrvatskoga jezika*, sv. 2., str. 10. Potpuna se preglednica nalazi u B. László, *Mušnammir gimillu (L'učaru cijelosti...): Hvalopj'ev Š'uncu*, u zborniku *Hrvatske "Indije"*, objavljeno kao poseban broj časopisa *Most*, sv. 4., 1990., str. 56.

²⁷ Vidi R. Jakobson – M. Halle, *Fundamentals of Language*, str. 20 (usp. i hrvatski prijevod I. Martinčića *Fonologija i fonetika* u knjizi *Temelji jezika*, str. 22).

²⁸ Vidi R. L. Trask, *Key Concepts in Language and Linguistics*, str. 61.

²⁹ Rabim lik *prozodija*, kako je u nas danas uobičajeno, prema grčkome προσφῶδια, koliko god da bi se očekivao lik *prosodija*, kako je imao primjerice V. Babukić godine 1854. u svojoj *Ilirskoj slovnici* (vidi npr. str. 487: "Naša namjera nije uprav ovdē obilno govoriti o pješničtvu i o pravilih pješničkih iliti o prosodii [...]."), a još i N. Majnarić 1948. u *Grčkoj metrici* (npr. str. 4), ili R. Simeon 1969. u *Enciklopedijskome rječniku lingvističkih naziva* (sv. 2., str. 211–212; također *prosodem*, kao i odnosne pridjeve *prosodijski* i *prosodički*), ili pak J. Hamm godine 1974. u članku *Prosodijski sistem Križanićeva govora*, u zborniku *Život i djelo Jurja Križanića* (npr. str. 212). Ne samo da se u grčkome s među samoglasnicima nikada ne ozvučuje, pa je npr. A. Musić u prvome izdanju svoje *Slovnice grčkoga jezika* od godine 1887. imao likove *diaeresis* (str. 283), prema grčkome διαίρεσις, *krasa* (str. 18), prema grčkome κρᾶσις, ili *synizesa* (str. 19), prema grčkome συνίησις, nego se u riječi προσφῶδια suglasnik s nalazi k tomu na granici predmetka i osnovne riječi u složenici. Slično je i s imenicom *filozofija*, o čem potanje vidi u mome članku *Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja*, u časopisu *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, god. 35., br. 69. – 70., str. 131–132 (a usp., s druge strane, noviju tuđicu *fotosofija*).

fizikalnome smislu, usporedna tri obilježja zvuka, tj. *intensity*, *time* i *frequency*.³⁰ Ta se razredba prozodijskih obilježja može prikazati u sljedećoj preglednici (Jakobson i Halle ne navode preglednicu, ali nju je moguće uspostaviti):

PROSODIC FEATURES	ATTRIBUTES OF SENSATION	PHYSICAL CORRELATES
force	voice-loudness	intensity
quantity	subjective duration	time
tone	voice-pitch	frequency

Svojevrsan je prijevod navedenoga nazivlja (premda, kao što će se vidjeti, nije u potpunosti riječ o prijevodu) godine 1996. iznio u svojoj raspravi *Bilježka o književnōme naglasku hrvātskōme* prof. Bulcsú László, raspravljajući u poglavlju *Naglasnā srjedstva* o rečenome pojmovlju. Premda ni László ne navodi neku posebnu preglednicu, ona se i u ovome slučaju može uspostaviti. Evo te preglednice (navodim u njegovu zapisu, ali bez nadslovaka):³¹

NAGLASNA SRJEDSTVA	OČITOVANJE	OBILJEŽJA ZVUKA
natisak	silina	jakost
odtega	duljina/kračina	trajanje
napjevak	vis	učestalost

Kao što sam rekao, jasno je da nije uvijek riječ o prijevodu, nego da je katkada posrijedi i razlika u pojmovlju.

1.8. Pripomenak o nazivlju

Usuprot pojedinim mišljenjima da je hrvatsko jezikoslovno nazivlje ustaljeno, ili ako već nije, da se postupno ustaljuje, jednostavno je pokazati da taj stavak ne stoji. Naime koji se god dio jezikoslovlja pogleda, posvuda je lako ustanoviti velike razlike u nazivlju. Da navedem samo jedan primjer: za okluzive se primjerice, osim same riječi *okluzivi*, rabe još i nazivci *zatvornici*, *zapornici*, *pregradnici*, *eksplozivni* (ako već ne i *mutae*).

No s obzirom na ono čime se ovdje bavim, zanimljivo je pogledati koja raznolikost vlada u nazivlju za prozodijska razlikovna obilježja. U tu sam svrhu odabrao sedam različitih jezikoslovnih djela, objavljenih u posljednjih četrdesetak godina, i to kako slijedi:

³⁰ Vidi R. Jakobson – M. Halle, *Fundamentals of Language*, str. 22 (usp. i hrvatski prijevod I. Martinčića *Fonologija i fonetika* u knjizi *Temelji jezika*, str. 24).

³¹ Vidi B. László, "Bilježka o književnōme naglasku hrvātskōme", u časopisu *Suvremena lingvistika*, god. 22., br. 41. – 42., str. 335.

- Žarko Muljačić, *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*, 2. izd., 1972. [poglavlje "Prozodična distinktivna obilježja (PDO)", str. 163–169]
- Stjepan Ivšić, *Slavenska poredbena gramatika*, 1970. (poglavlje "O akcentu uopće", str. 150–161)
- André Martinet, *Osnove opće lingvistike*, prev. August Kovačec, 1982. (poglavlje "Prozodija", str. 53–61)
- Dalibor Brozović, "Fonologija hrvatskoga književnog jezika", u Akademijinoj gramatici *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, 1991. (uvodno poglavlje, str. 381–390)
- Vesna Zečević, "Fonetika i fonologija", dio u *Hrvatskoj gramatici* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 1995. (poglavlje "Prozodijski sustav", str. 66–75)
- Zrinka Jelaska, *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: Glasovi, slogovi, naglasci*, 2004. (poglavlje "Naglasna obilježja", str. 193–198)
- Bulcsú László, "Bilježka o književnome naglasku hrvatskome", u časopisu *Suvremena lingvistika*, god. 22., br. 41. – 42., 1996. (poglavlje "Naglasna srjedstva", str. 335–336).

Evo preglednice koja prikazuje odnosno nazivlje:

	FORCE	QUANTITY	TONE
MULJAČIĆ (1972.)	intenzitet	kvantiteta	ton
IVŠIĆ (1970.)	silina (glasnost)	kvantiteta	ton
KOVAČEC (1982.)	energija	trajanje	melodijski ton
BROZOVIĆ (1991.)	silina (jačina)	kvantiteta	ton
ZEČEVIĆ (1995.)	silina	trajanje	ton
JELASKA (2004.)	udar	dužina	ton
LÁSZLÓ (1996.)	natisak	odtega	napjevak

Poredak prikazuje raspon od triju riječi kojima se tuđica "prenosi" i gdje kada prilagođava (Muljačić riječju *intenzitet* "prevodi" sva tri Jakobsonova nazivka: *force*, *voice-loudness* i *intensity*), do potpunoga prijevoda svih triju nazivaka (László). Između tih dviju skrajnosti nalaze se ponajprije Ivšić, Kovačec i Brozović, od kojih svaki prevodi po jedan nazivak. Zanimljiv je Ivšićev prijevod *glasnost* (uz *silina*), koji uglavnom nije u porabi, dočim se Brozovićeva *jačina*, koju navodi uz prijevod *silina*, dosta rabi, možda više u inačici *jakost*. Kovačec pak prevodi *quantity*, i to riječju *trajanje*, što je danas prilično u porabi [tako npr. imaju S. Vukušić, I. Zoričić i M. Grasselli-Vukušić u knjizi *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*;

oni kao tri "prozodijska počela" navode ton, trajanje i mjesto (tj. mjesto siline ili udara)].³² S druge strane, Kovačecov prijevod *energija*, tj. *artikulacijska energija*, zapravo je prijenos i prilagodba Martinetove sveze *l'energie articulatoire*. Potom slijede Vesna Zečević i Zrinka Jelaska, koje prevode po dva nazivka. V. Zečević za *quantity* ima također *trajanje*, a Z. Jelaska isti nazivak prevodi riječju *dužina*. Ona ima i nazivak *udar*, što bi zapravo odgovaralo engleskoj riječi *stress*. Gleda li se pak po stupcima, primijetiti je da se najviše pravih prijevoda nalazi u prvome stupcu, a najmanje u trećem. Vjerojatno je i prijevod *silina* "najustaljeniji" od svih nazivaka. S druge strane, prevođenju najviše odolijeva riječ *tone* (katkada bude i *intonacija*, ali gdjegdje se ta dva nazivka razlikuju). Samo László ima *napjevak*.

U ovoj radnji redovito upozoravam na tu različitost nazivlja. Osobno se oslanjam na Lászlóovo nazivlje, kako je ono izneseno u spomenutome prilogu "Bilježka o književnome naglasku hrvatskome", te osobito u velikoj raspravi "Pabirci redničnoga i obavještniččkoga pojmovlja oko razumnih sustava" (u zborniku *Obrada jezika i prikaz znanja*, 1993.). Pri tome je izvanredno važno njezino 24. poglavlje pod naslovom "Naravni jezik" (str. 46–48), koje se može smatrati posve cjelovitim, premda do skrajnosti sažetim uvodom u jezikoslovlje. Štoviše, moglo bi se zamisliti da ova čitava radnja, tj. čitav opis nadslovaka u Vitezovićevu rječniku bude izveden samo tim nazivljem, u smislu da to bude neka vrsta "opisnoga jezika", tj. "jezika kojim se opisuje", ili metajezika ove radnje. Time bi se zacijelo postigao visok stupanj strogosti pri opisu (vjerojatno najviši mogući). Nezgoda je međutim u tome da to nazivlje nije u nas dovoljno prihvaćeno (ili nije uopće prihvaćeno). Stoga ću nastojati rabiti podjednako i to, Lászlóovo, nazivlje, kao i ono u nas uobičajenije, upozoravajući katkada na prednosti jednoga i na nedostatke drugoga.

2. RAZNOLIKOST PORABE NADSLOVAKA U HRVATSKOJ TRADICIJI

Spomenuto je već da se tri navedena znaka u hrvatskoj tradiciji nisu rabila na isti način. Grubo uzevši, njihova je česta poraba bila ovakva: teški je označivao naglašenu kraćinu (premda ne uvijek), oštri naglašenu duljinu, a kadšto i nenaglašenu (primjerice onako kao u mađarskome ili u češkome), a slično i zavinuti, tj. obično je označivao naglašenu duljinu, ali katkada i nenaglašenu, posebice ako se pisac oštrim nije služio. Važno se pitanje postavlja uvijek onda kada se rabe i oštri i zavinuti znak u stanovitome djelu istodobno, pitanje koje možemo sročiti ovako: razlikuje li dotični pisac te "dvije duljine", ili spomenute znakove rabi *promiscue*? Dakako, već bi mogući iznalazak da jedan od tih znakova označuje naglašenu, a drugi nenaglašenu duljinu bio vrijedan, ali sa stajališta hrvatskoga jezika, koji poznaje još jednu oprjeku na tonemnoj razini, naime onu po visini tona ili napjevka, ključno je pitanje zapravo ovo: bilježi li spomenuti pisac razliku između silaznosti i uzlaznosti? K tomu, ukoliko tu razliku bilježi, ili ju nastoji zabilježiti, postavlja se ujedno i pitanje kojim znakom zapisuje silaznost, a kojim uzlaznost, jer ni u tome nije bilo jedinstva u naših pisaca. Napokon, želimo li u potpunosti proniknuti u naglasni sustav koji spomenuti pisac rabi i nastoji ga zabilježiti, valja razmotriti i o kojoj je uzlaznosti riječ (visokoj ili dubokoj).

³² Vidi S. Vukušić – I. Zoričić – M. Grasselli-Vukušić, *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*, str. 27.

Bez namjere da se ovdje iscrpno opiše poraba nadslovaka u hrvatskoj tradiciji, odabrao sam 6 pisaca koji su se u svojim djelima služili trima nadslovcima (ili jednim od triju), i to u želji da pokažem veliku raznolikost koja je u toj porabi, dugoj 250 godina, u Hrvatskoj vladala. Tu je raznolikost potrebno osvijestiti prije negoli se pristupi opisu Vitezovićeve porabe nadslovaka, kako bi se uvidjelo da u takvu istraživanju ne može biti nikakva "apriorizma", dakle da se ne može *a priori* znati što je kojemu piscu određeni znak doista značio.

2.1. *Institutiones linguae Illyricae* Bartola Kašića

Već se i Bartol Kašić, pisac prve hrvatske gramatike *Institutiones linguae Illyricae* (1604.), služio trima navedenim nadslovcima. Tupim je znakom, kao i udvojenim suglasnicima, bilježio naglašenu kračinu, tj. kratkosilazni naglasak (tako je postupao, kako će se vidjeti, i Vitezović). No upravo u Kašićevu djelu nije posve jasno je li razlikovao "dvije duljine" ili nije. Tako je primjerice godine 1911. Stjepan Ivšić u svojoj znamenitoj raspravi *Prilog za slavenski akcenat* odrješito ustvrdio:³³ "U najstarijoj gramatici hrvatskoga ili srpskoga jezika *B. Kašića* (*Institutionum linguae Illyricae libri duo. Romae 1604.*) ne možemo razabrati akcenta $\tilde{}$, jer Kašić bilježi duge slogove dvjema znakovima: $\acute{}$ i $\hat{}$ (str. 15. i 16.), koje upotrebljava ne mareći za akcenatsku kvalitetu, pa isti akcenat bilježi i znakom $\acute{}$ i znakom $\hat{}$ [...]"

U novije vrijeme slično kaže i Mate Kapović, pri čem navodi nekoliko mogućnosti zbog čega bi moglo biti tako.³⁴ Tomu u prilog govore primjeri kao što su *Têg* i *Môst*, te *Hvâr* i *Krâgl*, gdje izgleda da je zavnutim znakom obilježen dugosilazni naglasak, a oštrim tzv. čakavski akut, tj. visokouzlazni naglasak, prema kojima bi se očekivali zapisi *Dân* i *Mêso*, te *pût* i *Pûx*, no u Kašića nalazimo obrnuto: *Dân* i *Mêso*, te *pût* i *Pûx*. Dakako, pođemo li od potonjih primjera, gdje izgleda da je oštrim znakom obilježen dugosilazni naglasak, a zavnutim tzv. čakavski akut, tj. visokouzlazni naglasak, očekivali bismo zapise *Tég* i *Móst*, te *Hvâr* i *Krâgl*, ali je u Kašića, vidjesmo, obrnuto.³⁵ Osobito su neobični zapisi kao *Têg*, *Téga*, *Téxe*, *Tézi*, ili pak *Rîc*, *Rîci* (nominativ množine), gdje se stječe dojam kao da se u sklonidbi tih imenica naglasak smjenjuje, premda nije tako, jer su posrijedi tzv. bezvisne osnove, gdje se dugosilazni naglasak u navedenim padežima održava.³⁶

No u svojoj je velikoj raspravi o Kašićevoj gramatici godine 1981. prof. Radoslav Katičić s pravom upozorio na riječi samoga Kašića "kako mu se čini da su za opis ilirskoga naglašivanja *potrebna* tri akcenta".³⁷ Katičić s tim u vezi

³³ Vidi S. Ivšić, "Prilog za slavenski akcenat", u *Radu JAZU*, knj. 187., 1911., str. 138.

³⁴ Vidi M. Kapović, "Bilješke o naglasku Kašićeve gramatike", u časopisu *Croatica et Slavica Iadertina*, vol. 2., 2006., str. 29–30. Usp. npr. ovu rečenicu (str. 29): "Kašićevo se bilježenje naglaska najkraće rečeno može opisati kao nedosljedno."

³⁵ Vidi B. Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, str. 29 (*Têg*), 28 (*Môst*), 26 (*Hvâr*), 21 (*Krâgl*), 32 (*Dân*), 12 i 35 (*Mêso* i *mêso*), 180 (*pût*), te 30 (*Pûx*).

³⁶ Vidi B. Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, str. 29 (*Têg*, *Téga*, *Téxe* i *Tézi*), te 40 i 10 (*Rîc* i *Rîci*). O pojmu bezvisnih osnova vidi B. László, "Bilježka o književnōme naglasku hrvātskōme", u časopisu *Suvremena lingvistika*, god. 22., br. 41. – 42., str. 350–352.

³⁷ Vidi R. Katičić, "Gramatika Bartola Kašića", u *Radu JAZU*, knj. 388., 1981., str. 33. Kašić na str. 15 svoje slovnice veli ovako: "Videtur autem neceñarius esse triplex." Usp. i prijevod S. Perić Gavrančić *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige*, str. 31.

kaže ovako:³⁸ "Teško je, međutim, zamisliti da bi Kašić u brojnim primjerima svoje gramatike, i poslije u prijevodu Biblije, koji je sav akcentuiran, samo za ljubav grčkoj gramatičkoj tradiciji takoreći dekorativno nasumce stavljao dva različita znaka da označuju isto." Daljnje Katičićevo razmatranje ide u smjeru utvrđivanja pojedinih "morfoloških tipova", gdje se može pokazati određena pravilnost (a ne pri razdiobi dugosilaznoga i visokouzlaznoga naglasaka). Zaključak bi bio taj da Kašić visokouzlazni naglasak bilježi zavnutim znakom, a dugosilazni oštrim, no da je naglasno stanje koje tim znakovima zapisuje upravo u prijelazu iz tronaglasnoga sustava u dvonaglasni (ne treba zaboraviti da je Pag, rodno mjesto Bartola Kašića, danas dvonaglasan), te da je taj prijelaz već bio uzeo maha (otuda primjeri kao *Hvár* i *Krágl*, gdje je izvorni visokouzlazni izjednačen s dugosilaznim), ali ipak nije u potpunosti dovršen (otuda genitivi množine kao *Xên* i *Vlastêl*).³⁹

Ali naravno, da bi se dobila potpunija, cjelovitija slika o Kašićevu bilježenju nadslovaka, valjalo bi svakako obraditi i druga Kašićeva djela, a prije svega njegov prijevod Biblije.

2.2. Ardelio Della Bella i njegovi *Istruzioni grammaticali della lingua illirica*

Drugačije je sa slovnicom *Istruzioni grammaticali della lingua illirica*, koju je Ardelio Della Bella godine 1728. objavio ispred svoga rječnika pod naslovom *Dizionario Italiano, Latino, Illirico*. Valja odmah reći, usuprot onomu što kaže Stjepan Ivšić,⁴⁰ da je Della Bellin zapis znatno dosljedniji.

Prije svega, već u općem uvodnome dijelu u rječniku pod naslovom *Avvertimenti per poter leggere, e scrivere con facilità le parole Illiriche scritte con caratteri Italiani* Della Bella ima posebno poglavlje u kojem obrađuje naglasak (*Dell'Accento*).⁴¹ U tome poglavlju, među ostalim, govori o važnosti naglasaka u ilirskome (tj. u hrvatskome) jeziku, što znači da hrvatske riječi valja izgovarati s ispravnim naglaskom, jer ako se to ne čini, ne može se znati značenje pojedine riječi ("se non si esprimono nella pronunzia, la parola ò non s' intende, ò solamente per discrezione"). Da bi to zorno pokazao, Della Bella navodi pojedine parove riječi kojima je lik istovjetan, a razlikuju se samo u pogledu naglasaka, čime im se dakako razlikuje i značenje, npr. *Súd* "giudizio" : *Súđ* "vaso" ili *Lúgh* "cenere" : *Lúgh* "bosco". Taj je uvid, a možda je bolje reći – taj pristup, iznimno važan. Della Bella je zapravo uveo pojam oprjeke da bi dokazao razlikovnu službu naglasaka (to je pristup kojim će se obilno služiti u dvadesetome stoljeću Nikolaj Sergeevič Trubeckoj i Roman Jakobson, o čem će još biti riječi, a i ja se u ovoj radnji pri opisu

³⁸ Vidi spomenutu Katičićevu raspravu, str. 32.

³⁹ Vidi B. Kašić, *Institutionum linguae Illyricae libri duo*, str. 39 (*Xên*), te 32 (*Vlastêl*, dva puta).

⁴⁰ Vidi S. Ivšić, "Prilog za slavenski akcentat", u *Radu JAZU*, knj. 187., 1911., str. 138–139 ("A. Dellabella u gramatici ispred svoga rječnika [...] piše, da se različno izgovaraju riječi *súd* (giudizio) i *súđ* (vaso) [...]. Te se riječi doista u različnim govorima različno izgovaraju [...], ali se iz Dellabellina nejednako biaeženja u drugih primjera ne može mnogo zaključivati.").

⁴¹ Navodim prema pretisku (s prijevodom Nives Sironić-Bonefačić) što ga je godine 2006. objavio Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje pod naslovom *Istruzioni grammaticali della lingua illirica*. Osim same slovnice knjiga sadržava i pretisak toga općega uvodnoga dijela. Poglavlje o naglasku nalazi se na str. 28–29 (u izvorniku str. 3).

porabe nadslovaka u Vitezovićevu rječniku u velikoj mjeri oslanjam na taj pojam, tj. na taj postupak).

U samoj pak slovnici Della Bella naglasku posvećuje čitavo XXIV. poglavlje (u izvorniku pogrješkomo navedeno kao XXIII.).⁴² Od niza izvanredno odabranih (i obrađenih) primjera, o čem ovdje na žalost nije moguće potanje govoriti, spomenuo bih samo jedan, naime sklonidbu imenice *ruka*, gdje Della Bella bilježi sve naglasne razlike pri sklonidbi te imenice u gotovo svim padežima jednine i množine, tj. gdje bilježi kako se naglasak smjenjuje.⁴³ Evo kako bi izgledala ta sklonidba (padeže navodim prema Della Bellinu poretku i nazivlju).

Nominativ	<i>Rûka</i>	Nominativ	<i>Ruuke</i>
Genitiv	<i>Rûkee</i>	Genitiv	<i>od Rûkaa</i>
Dativ	<i>Rúzi</i>	Dativ	<i>Rûkam</i>
Akuzativ	<i>Rúku</i>	Akuzativ	<i>Ruuke</i>
Vokativ	<i>ò Rúko</i>	Vokativ	<i>ò Rúke</i>
Ablativ	<i>od Rûkee</i>	Ablativ	<i>od Rûkaa</i>
		Sedmi	<i>Rûkami (S' Rukàmi)</i>
		Osmi	<i>ù Rûkah</i>

Vidljivo je ponajprije da Della Bella rabi udvojene samoglasnike za zapis nenaglašene duljine (npr. genitiv jednine *Rûkee*, tj. *rûkē*), ali također i za zapis silazno naglašene duljine (npr. nominativ množine *Ruuke*, tj. *rûke*). Također rabi i udvojene suglasnike za zapis naglašene kračine. To se ne vidi iz gornjega primjera, ali ima npr. *ribba, ribbee, ribbi, ribbu* (tj. *rîba, rîbē, rîbi, rîbu*).⁴⁴ Potonji primjer ujedno pokazuje mogućnost zapisa naglasaka (Slamnigovim) beznadslovnim sustavom (o kojem je već bilo riječi). No iz navedenoga se primjera vidi da naglašenu kračinu bilježi i tupim znakom (npr. instrumental množine *S' Rukàmi*, tj. *s rukàmi*), a ima primjerice i *Vjètar, vjètra, vjètru* (tj. *vjètar, vjètra, vjètru*).⁴⁵ U primjeru se *ruka* razabire nadalje da Della Bella oštri znak rabi za zapis dugosilaznoga naglasaka (npr. akuzativ jednine *Rúku*, tj. *rûku*), ali ujedno i to da se dugosilazni naglasak može zapisati na dva načina: udvojenim samoglasnicima (npr. nominativ i akuzativ množine *Ruuke*, tj. *rûke*), ali vokativ množine bude *ò Rúke*, tj. *rûke*). K tomu, oštrim znakom Della Bella zapisuje i nenaglašenu (upravo zanaglasnu) duljinu (npr. *millóšt*, tj. *mîlōšt*).⁴⁶ Napokon, zavnutim znakom bilježi visokouzlazni naglasak (npr. nominativ jednine *Rûka*, tj. *rûka*).⁴⁷ Pri tome valja uočiti da Della Bella zapisuje naglasni sustav u kojem je došlo do pomaka naglasaka s posljednjega otvorenoga sloga na prethodni slog, zapravo do pomaka visine za jednu moru ulijevo, pa se na prethodnome slogu,

⁴² U pretisku str. 112–123, u izvorniku 45–50.

⁴³ Vidi u pretisku str. 113 (izvornik str. 45).

⁴⁴ Vidi u pretisku str. 40 (izvornik str. 9).

⁴⁵ Vidi u pretisku str. 34 (izvornik str. 6).

⁴⁶ Vidi u pretisku str. 42 (izvornik str. 10).

⁴⁷ Općenito o porabi nadslovaka u Della Bellinoj slovnici vidi npr. I. Lukežić, "Prilog čitanju Della Bellinih znakova za akcente", u časopisu *Filologija*, knj. 19., 1991., str. 38–39.

ako je dug, ozbiljava visokouzlazni naglasak (npr. *rūka*, umjesto *rūkà*), a ako je kratak, kratkosilazni (ima npr. *gospòda*, tj. *gospòda*, umjesto *gospodà*, ili nominativ množine *Xène*, tj. *žène*, umjesto *ženè*).⁴⁸

Moglo bi se reći da Della Bella rabi ukupno pet "znakova": tri nadslovka i dvije vrste udvajanja. Ta bi se pak raznolikost mogla iskoristiti za zapis kakve dodatne obavijesti, primjerice o naglasnome ponašanju, dakle za zapis na morfonološkoj razini. Pri tome bi valjalo npr. razgraničiti porabu udvajanja samoglasnika od zapisa oštrog znaka, kao i porabu udvajanja suglasnika od zapisa tupoga znaka, itd. Premda ovdje nije moguće o tome potanje raspravljati, vrijedno bi bilo istražiti mogućnosti koje pruža Della Bellin način bilježenja naglasaka.

2.3. Zbirka *Pisme duhòvnè ràzlikè* Petra Kneževića

U svojoj zbirci pjesama pod naslovom *Pisme duhòvnè ràzlikè*, koju je objavio godine 1765., Petar Knežević rabi samo jedan nadslovak, i to tupi znak. Tim znakom Knežević bilježi isključivo duljinu, neovisno o naglasku. Ta se poraba vidi već iz samoga naslova, jer bi zapis *Pisme duhòvnè ràzlikè* danas izgledao ovako: *Pisme duhòvnè rāzlikē*. Donosim ovdje ulomak iz uvodne posvete Blaženoj Djevici Mariji:⁴⁹

Prisricchnà, pričestità, i priuzvišćenà:

Priblàxenà, prìsvètà, i priblagosovgljenà:

Priblàgà, primillostivà, i primillosardnà:

pridràgà, prìsladkà, i prìgljùbeznivà

Pričistà, i prìneoskvàrgnenà Diviczo, i Mājko Boxjà.

MARIO,

KRAGLICZE NEBBA, I ZEMGLJÈ:

Pomochnicze Karstjànskà: Utočifcte grificnikà.

Pokrìpgljènje nevòglni: Uffanje dùfcà Boggogljubni:

Prosvitgljènje zamràčenì: Upravo stramputno hodèchi;

I sve dobro svaçiè posli

BOGGA.

⁴⁸ Vidi u pretisku str. 40 i 118 (izvornik str. 9 i 48). Na str. 118 navodi ovaj primjer: *Xène dòbre gljuube svoju djezzu*.

⁴⁹ Vidi P. Knežević, *Pisme duhòvnè ràzlikè*, str. V.

Tupim se dakle znakom bilježi duljina, i to kako ona zanaglasna (npr. *pričestitā*, tj. *pričèstitā*), tako i ona naglašena (npr. *Priblàxenā*, tj. *priblàženā*), a gdjekada i prednaglasna (npr. *Pokrìpłjènje* i *Prosvìtljènje*, tj. *pokrìpljènje* i *prosvìtljènje*, osim ako ta dva primjera nisu *pokrìpljènje* i *prosvìtljènje*). Taj bi se zapis duljine u prednaglasnome položaju mogao smatrati morfonološkim zapisom, jer bi u likovima *pokrìpljènje* i *prosvìtljènje* duljina bila pokraćena (Knežević ima novoštokavski naglasak), ali se ta duljina ipak održava u zapisu prema duljini u temeljnim likovima, tj. u infinitivima (*po*)*krìpiti* i (*pro*)*svìtliti* (o takvim će zapisima biti još riječi pri opisu porabe nadslovaka u Vitezovićevu rječniku).

Vidljivo je nadalje da se udvojenim suglasnicima bilježi kračina, također neovisno o naglasku. Tako bude gdjekada obilježena zanaglasna kračina (npr. *Prisricchnā*, tj. *prìsrìcnā*), kadšto naglašena, i to bilo silazna (npr. *BOGGA*, tj. *Bōga*), bilo uzlazna [ima malo dalje u predgovoru čitatelju (*Sctioçe pripogljùbgljenì*) npr. lik *dobrottè*, tj. *dobròtè*],⁵⁰ a gdje gdje i prednaglasna (npr. *primillostivā*, tj. *primìlostivā*). Potonje se također može smatrati morfonološkim zapisom, jer se održava zapis kračine iz osnovne riječi, recimo *millost*, tj. *mìlost*, dotično kračina iz temeljnoga lika *mill*, tj. *mìl*.

Prema tome, ulomak bi iz posvete u današnjem zapisu izgledao ovako:

Prisrìcnā, pričestitā, i priuzvìšenā:

Priblàženā, prìsvètā, i prìblagosovljenā:

Priblàgā, primìlostivā, i primìlosrdnā:

pridrāgā, prìsladkā, i prìljùbeznivā

Prìčistā, i prìneoskvrnjenā Dìvico, i Mājko Božjā.

MARIO,

KRALJICE NĚBA, I ZEMLJĚ:

Pomoćnice Křstjānskā: Utočište grìšnikā.

Pokrìpljènje nevōljnì: Ŭfanje dūšā Bōgoljubnì:

Prosvìtljènje zamrāčenì: Upravo stramputno hodēci;

I sve dobro svačìe poslì

BŎGA.

⁵⁰ Vidi P. Knežević, *Pisme duhovnè rāzlikè*, str. VI.

Na taj je način moguće uspostaviti sve duljine i kračine u čitavoj zbirci, što se opet može iskoristiti pri razmatranju stiha. Naime, budući da u zbirci *Pisme duhovnè rãzlikè* ima osam pjesama sastavljenih u sapfičkoj strofi, moguće je na osnovi Kneževićeva bilježenja duljina i kračina prosuditi o kakvoj je vrsti versifikacije riječ (tj. je li možda posrijedi kvantitativna versifikacija, što bi moglo izgledati na prvi pogled kada već Knežević tako temeljito bilježi duljine i kračine slogova).⁵¹

2.4. Šime Starčević i *Nòvã ricsôslovica iliricskã*

Tupim je znakom u svojoj slovnici pod naslovom *Nòvã ricsôslovica iliricskã*, objelodanjenom 1812., duljinu bilježio i Šime Starčević. No Starčević tim znakom zapisuje i dugosilazni naglasak. Rabi k tomu i zavnuti i oštri znak, kojima bilježi kratkouzlazni dotično dugouzlazni naglasak. Kratkosilazni pak naglasak Starčević ne bilježi nikakvim znakom (to je tzv. obilježnost neobilježenošću ili navod nenavodom). Starčeviću su svi ti znakovi potrebni jer on zapisuje novoštokavski četveronaglasni sustav (sa zanaglasnom duljinom). Na to je još godine 1912. upozorio Stjepan Ivšić.⁵² Naglaske Starčević ovako određuje:⁵³ "[...] jedan je posvè krátak kao: *pas, nebo, did*, drùgì je malo uzdignut pak barzo spushtan kao: *govôriti, tolíkò, grihòta, trèchi* je malo potègnùt na dugljè kao: *kàrà̀m, pìtàm, vèxèm*, a csetvãrti je posve raztègnùt kao: *kázati, vézati, písati*."

Na Starčevićevu su slovnici i na njegov pristup naglasku u svojim radovima upozorili Nikolaj S. Trubeckoj i Roman Jakobson (obojica su za Starčevića doznali iz navedene Ivšičeve rasprave *Akcentat u gramatici Ighata Alojzije Brlića*). Trubeckoj ga primjerice spominje u svojoj glasovitoj knjizi *Grundzüge der Phonologie*, prigovarajući mu da uvodi "tri duljine" (zapravo da razlikuje tri stupnja, ili tri vrijednosti otege), tj. da je jedan naglasak "posvè krátak", jedan "malo potègnùt na dugljè", a jedan "posve raztègnùt", dočim se posljednja dva razlikuju zapravo oprjekom po tonu (tj. silaznost : uzlaznost).⁵⁴

No Jakobson je uočio njegov zapis kratkosilaznoga naglaska nenavodom, tj. bez nadslovka (Jakobson navodi da tako, prema Starčeviću, ima i Brlić).⁵⁵ Budući da se taj pristup slaže s Jakobsonovim opisom novoštokavskoga četveronaglasnoga

⁵¹ O tome govorim u ovećoj raspravi "Sapfički jedanaesterac u zbirci Petra Kneževića *Pisme duhovnè rãzlikè*", u *Zborniku o Petru Kneževiću*, str. 205–270.

⁵² Vidi S. Ivšić, *Akcentat u gramatici Ighata Alojzije Brlića*, u *Radu JAZU*, knj. 194., 1912., str. 67–68, bilj. 3.

⁵³ Vidi Š. Starčević, *Nòvã ricsôslovica iliricskã*, str. 113.

⁵⁴ Vidi N. S. Trubeckoj, *Grundzüge der Phonologie*, str. 177–178 [Usp. npr. ovaj stavak: "Er hatte also der Tonverlaufgegensatz (fallend – steigend) als einen Quantitätsgegensatz (kürzer – länger) aufgefaßt, oder, besser gesagt, die phonologisch unwesentliche Begleiterscheinung (nämlich die etwas längere Dauer einer steigend intonierten Silbe) für wesentlich gehalten."]

⁵⁵ Vidi R. Jakobson, *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie*, str. 130. Posrijedi je zapravo predavanje što ga je Jakobson održao 19. prosinca 1930. na Praškoj fonološkoj konferenciji, a koje je objavljeno godine 1931. u četvrtome svesku *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*. Članak je sada dostupan u prvome svesku (*Phonological Studies*) Jakobsonovih odabranih djela (*Selected Writings*), str. 117–136, pa ga prema tome izdanju i ja navodim. (Usp. npr. ovaj stavak: "Kurze Phoneme mit merkmallosem Tonverlauf behandeln Starčević und Brlić, welcher offensichtlich durch die Akzentbezeichnung Starčevićs beeinflusst war, in einer betonten Silbe und in einer unbetonten gleich, d.h. sie lassen sie ohne jedes diakritische Zeichen.")

sustava, godine 1978. Zvonimir Junković uzajamno ih je usporedio.⁵⁶ Govoreći o Jakobsonovu pristupu, Junković kaže ovako:⁵⁷ "Naglasak bi bio vezan uz uzlazni, obilježeni ton ili uz početni slog kad u riječi takva tona nema. Mjesto se naglasaka daje, prema tome, u svim slučajevima pretkazati – naglasna sloboda ne postoji." Ovdje valja samo pripomenuti da se riječ *naglasak* rabi zapravo u značenju "silina", "udar", "natisak". To znači da je silina pretkažljiva na temelju visine (Jakobson kaže na temelju uzlaznosti, što bi značilo da naglasak, tj. silina "ide" s uzlaznošću, ali uzlaznost je uvjetovana opstojnošću visine, ili visa na idućem slogu). Stoga i Jakobson rabi samo dva znaka (što ga dovodi u blizinu Lászlóova dvonadslovnoga zapisa), tj. bilježi duljinu dvotočjem i uzlaznost tupim znakom. Silazne naglaske ne treba posebno obilježavati, jer oni su pretkažljivi na prvome slijeva, ako nema nigdje tupoga znaka (kojim se bilježi uzlaznost). Dakako, ako je posrijedi dugosilazni naglasak, tada je taj slog obilježen dvotočjem, no ako je riječ o kratkosilaznome, tada nije potreban nikakav znak, a tako je upravo postupao i Starčević. Primjerice, riječi se *paslika* i *prajezik* (tj. *pàslika* i *pràjèzik*) mogu pisati upravo tako, naime bez ijednoga znaka, jer bi, da je na prvome slijeva dugosilazni, u Jakobsonovu zapisu bilo *pa:slika* i *pra:jezik*, a da je na tome slogu kratkouzlazni ili pak dugouzlazni naglasak bilo bi *pàslika* i *pràjèzik* dotično *pà:slika* i *prà:jezik*. Da je pak naglašen (uzlaznim naglasakom) drugi slog slijeva, ta bi uzlaznost bila obilježena tupim znakom (tj. *paslika* i *prajèzik*, dotično *pasli:ka* i *prajè:zik*, u slučaju dugouzlaznoga). Posljednji slog dakako ne može biti naglašen.

Donosim ovdje u preglednici četiri primjera koja navodi Starčević, i to u njegovu zapisu, u Jakobsonovu i u današnjem zapisu:

STARČEVIĆEV ZAPIS	JAKOBSONOV ZAPIS	DANAŠNJI ZAPIS
pas	pas	pàs
pitàm	pi:ta:m	pîtām
grihòta	grihòta	grihòta
vézati	vè:zati	vézati

I ovdje je vidljivo sve ono što je već rečeno u vezi s primjerima *paslika* i *prajezik*. Upozoriti je jedino na zapis zanaglasne duljine, koji je u Starčevića istovjetan zapisu dugosilaznoga naglasaka. Jakobsonovski bi se reklo da to zapravo i nije zapis dugosilaznoga naglasaka, nego zapis duljine, a silaznost je prvoga sloga slijeva pretkažljiva jer nigdje nije obilježena uzlaznost (što se iz Jakobsonova zapisa dobro vidi). Valja se k tomu prisjetiti da su i Vuk i Daničić dugosilazni naglasak i zanaglasnu duljinu bilježili istim znakom (tj. oblim).

⁵⁶ Vidi Z. Junković, "Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka", u časopisu *Jezik*, god. 25., br. 3., str. 80–85.

⁵⁷ Vidi spomenuti Junkovićev članak, str. 81.

2.5. *Grammatik der illirischen Sprache* Ignjata Alojzija Brlića

Spomenuto je već Jakobsonovo mišljenje da se Ignjat Alojzije Brlić u svojoj *Grammatik der illirischen Sprache* u bilježenju nadslovaka donekle poveo za Starčevićem.⁵⁸ To međutim nije bilo moguće u potpunosti jer Brlić trima nadslovcima nije zapisivao novoštokavski četveronaglasni sustav, nego posavski tronaglasni (s mjestimičnim prijelazom u petonaglasni; zato je bio toliko zanimljiv Ivšiću).⁵⁹ Tako Brlić zavnutim znakom bilježi naglašenu kračinu, ali to je u njega kratkosilazni naglasak, a ne kratkouzlazni kao u Starčevića. Ono pak što navodi Jakobson da Brlić, poput Starčevića, kratkosilazni naglasak ne obilježava nijednim znakom, uglavnom je iznimka te je ograničeno samo na neke primjere. Tupim znakom obilježava Brlić dugosilazni naglasak i zanaglasnu duljinu (dakle tu se slaže sa Starčevićem), a oštrim znakom visokouzlazni naglasak, prednaglasnu duljinu, a katkada, kada je pretposljednji slog dug, a posljednji kratak, i novoštokavski dugouzlazni na tome pretposljednjem slogu.⁶⁰

Donosim ovdje u preglednici svega nekoliko odabranih riječi kojima se mogu očitati navedena pravila, i to u Brlićevu i u današnjem zapisu. Znatno se veći broj primjera može naći u spomenutoj Ivšićevoj raspravi *Akcentat u gramatici Ignjata Alojzije Brlića*.

BRLIĆEV ZAPIS	DANAŠNJI ZAPIS
čâvao	čävao
glâd	gläd
mîlòst	mîlöst
stríc	strïc
zalúdu	zalüdü
spávâti	spävâti
razvèzâvši	razvëzävši

⁵⁸ Ta je Brlićeva slovnica objavljena tri puta, 1833., 1842. i 1850. Ovdje navodim prema trećem (zagrebačkome) izdanju.

⁵⁹ O tome kako rabi nadslovke, Brlić govori u poglavlju "Von den Tonzeichen, oder Accenten". Vidi I. A. Brlić, *Grammatik der illirischen Sprache, wie solche in den südslawischen Ländern Serbien, Bosnien, Slavonien, Dalmatien, Kroatien und von den Illiriern und Serben in Ungarn und der Vojvodina gesprochen wird*, str. 22–24.

⁶⁰ Da oštri znak može značiti prednaglasnu duljinu, već je bilo riječi. No da njime može biti obilježen novoštokavski dugouzlazni naglasak, to navodim prema Ivšiću, jer zapis npr. *rúka*, u načelu, može biti i *rūkà* (kao što je često u Vitezoviću) i *rūka* (kao u Della Belle), a ne samo novoštokavski *rúka*. Vidi S. Ivšić, *Akcentat u gramatici Ignjata Alojzije Brlića*, u *Radu JAZU*, knj. 194., 1912., str. 90.

Spomenuto je već da pojedini zapisi ne moraju biti odgonetljivi na prvi pogled, pogotovo kada se na nekoj riječi nalaze dva nadslovka od kojih svaki može imati po dva značenja. Takav je primjer recimo *razvězàvši*, koji bi osim *razvězàvši*, u načelu, mogao biti i *razvězàvši*.⁶¹

2.6. Ilirska slovnica Vjekoslava Babukića

U svojoj se *Ilirskoj slovnici*, objelodanjenoj 1854., kako je već naznačeno, Vjekoslav Babukić služi također trima znakovima, i to tako da zavnutim znakom obilježava dugouzlazni naglasak (npr. *grâna*, tj. *grána*), oštrim dugosilazni naglasak (npr. *glás*, tj. *glâs*), ili nenaglašenu (tj. zanaglasnu) duljinu (npr. genitiv jednine *vêrbé*, tj. *vîbê*), a tupim znakom naglašenu kračinu, ali pri tome ne razlikuje kratkosilazni od kratkouzlaznoga naglasaka (ima npr. *ptîca*, tj. *ptîca*, i *žèna*, što bi bilo *žèna*, a ne *žèna*).⁶² Zanimljivo je da Babukić pri tome upozorava na razlikovnu službu naglasaka, pa poput Della Belle navodi niz oprjeka, npr. *kùpiti* : *kûpiti* (tj. *kûpiti* : *kúpiti*), *lùk* : *lúk* (tj. *lùk* : *lúk*), ili *vrâta* : *vráta* (tj. *vrâta* : *vrâta*; potonje je genitiv jednine imenice *vrat*), no istodobno ne razlikuje naglasak u nominativu jednine *voda* i u akuzativu jednine *vodu*, pa ima *vòda* i *vòdu*, što bi bilo *vòda* i *vòdu*, a ne *vòda* i *vòdu*.⁶³ Evo svih padeža imenice *voda* kako ih navodi Babukić:

N. <i>vòda</i>	N. <i>vòde</i>
G. <i>vodé</i>	G. <i>vòdah</i>
D. <i>vòdi</i>	D. <i>vòdam</i>
A. <i>vòdu</i>	L. o <i>vòdah</i>
V. <i>vòdo</i>	I. <i>vòdami</i>
I. <i>vodóm</i>	

Uočiti je prije svega da na primjeru riječi *voda* Babukić može pokazati naglasno ponašanje, tj. kako se u sklonidbi naglasak smjenjuje. No u genitivu i instrumentalu jednine bilježi samo duljinu na dočetu, dakle *vodé* i *vodóm*, tj. *vodê* i *vodôm*. Ti se padeži ne mogu čitati *vodê* i *vodôm*, kao što se može (i mora) u Vitezovića, jer bi tada zapis valjda bio *vodê* i *vodôm* (a vjerojatno ni *vodê* ni *vodôm*). S druge strane, zašto nije zapisano *vòdé* i *vòdóm*, što bi doduše bilo *vòdê* i *vòdôm*, a ne *vòdê* i *vòdôm*, ali ionako ne razlikuje *vòda* i *vòdu* (tj. *vòda* i *vòdu*). S treće opet strane, možda bi se moglo pretpostaviti da bi u takvu položaju valjalo pretkazati kratkouzlazni naglasak na slogu koji prethodi (posljednjemu) slogu koji je silazno naglašen, uzmemo li da bi ti zapisi doista bili *vodê* i *vodôm*. Ali onda nije jasno zašto ne navodi i lokativ jednine u zapisu recimo (*na*) *vodi*, tj. *vodi*, gdje bi se također moglo pretkazati (*na*) *vòdi* (to je ono kako radi László u tronadslovnome

⁶¹ Navedene primjere vidi u I. A. Brlić, *Grammatik der illirischen Sprache*, str. 23 (*čâvao, glâd i milòst*), 32 (*stríc*), 399 (*zalúdu*), 99 (*spâvâti*) i 119 (*razvězàvši*).

⁶² Vidi V. Babukić, *Ilirska slovnica*, str. 31 (*grâna, glás i ptîca*), 32 (*vêrbé*) i 33 (*žèna*). Vidi o tome i S. Ham, *Povijest brvatskih gramatika*, str. 73. Općenito o V. Babukiću i o njegovim slovnica vidi B. Tafra, *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*.

⁶³ Sve na str. 32 u Babukićevoj slovnici.

zapisu). Naravno, ovako lokativ jednine nema smisla ni navoditi jer se u zapisu ne razlikuje od dativa, tj. *vòdi*. Rečeno je već da se dativ, akuzativ i vokativ jednine zapisom naglasaka ne razlikuju od nominativa jednine, gdje nije čeon naglasak, pa bi se (lászlóovski) moglo zapisati *vodà*, tj. *vodà*, te pretkazati kratkouzlazni na prethodnome slogu. Dakako, za razliku od nominativa jednine, u trima spomenutim padežima ta (kratka) bezvisna osnova ima čeon naglasak (*vòdi*, *vòdu*, *vòdo*), a to se vidi po tome što naglasak skače na prednaglasnicu, npr. *nà_vodu* (bilo bi recimo *kà_vodi*, *ò_vodo*, za razliku od lokativa jednine *na vòdi*).⁶⁴

Kao ni lokativ jednine, tako ne navodi ni akuzativ i vokativ množine, jer se ti padeži slažu s nominativom množine, ali tu je zapis dobar (*vòde*, tj. *vòde*). Genitiv je množine također dobro zapisan *vòdah*, no nedostaje oznaka duljine u posljednjem slogu, dakle *vòdāh*, tj. *vòdāh* (osim ako se ne uzme da je duljina pretkazljiva na osnovi zapisa dočelnoga *h*). Međutim dativ, lokativ i instrumental množine ponovno nisu dobro zapisani jer likove *vòdam*, *o vòdah* i *vòdami* valja pročitati *vòdam*, (*o*) *vòdah* i *vòdami*, a ne kako se očekuje – *vòdam*, *o vòdah* i *vòdami*. To znači da bi i tu valjalo primijeniti (lászlóovski) zapis *vodām*, *o vodāh* i *vodāmi*, tj. *vodām*, *o vodāh* i *vodāmi*, gdje bi onda valjalo pretkazati kratkouzlazni naglasak na prethodnome slogu (ako već lokativ ne bi bio *o vodāh*, tj. *o vodāh* – ili možda *o vodāh* – s duljinom u dočelnome slogu, kako bude u Vitezovića, doduše s visokouzlaznim naglaskom; dakako, i opet ako se ne uzme da dočeto *h* tu duljinu pretkazuje).

Tako se može reći da Babukić nije u potpunosti iskoristio mogućnosti koje su mu pružala tri nadslovka pri zapisu novoštokavskoga četveronaglasnoga sustava. No to je godine 1859. u svojoj *Slovnici Hèrvatskoj* učinio Antun Mažuranić, koji je, kako sam već spomenuo, premda nevoljko, uveo i četvrti znak za kratkosilazni naglasak.

2.7. Zaglavak o raznolikoj porabi nadslovaka

Kao što se može vidjeti iz ovoga kratkoga prikaza, tri su se nadslovka u hrvatskoj tradiciji vrlo često rabila na uzajamno posve suprotne načine. Stoga taj razmjerno maleni uzorak odabranih pisaca i njihovih djela dobro pokazuje ono što sam već bio pripomenuo, da naime pri ovakvu istraživanju ne može biti nikakva "apriorizma". Dakako, da je razmatranih pisaca bilo više, poraba bi se nadslovaka pokazala još raznolikijom. Evo kako, na osnovi odabranoga uzorka, izgleda ta raznolikost.

Tupim je znakom bilježeno sljedeće:

- naglašena kračina, tj. kratkosilazni naglasak (Kašić, Della Bella)
- duljina neovisno o naglasku (Knežević)

⁶⁴ Da je u dativu jednine naglasak *vòdi*, jasno se vidi po tome što je npr. u Senju upravo tako, za razliku od lokativa koji bude (*na*) *vodi* (vidi M. Moguš, "Današnji senjski govor", u *Senjskome zborniku*, god. 2., 1966., str. 70). Naglasak *vòdi*, koji se u nas kadšto "normira" (usp. dativ i lokativ jednine *nòzi* u E. Barić i dr., *Hrvatska gramatika*, str. 160), ili se donosi kao mogući naglasni lik (vidi dvostrukost u dativu jednine *vòdi* i *vòdi* u S. Vukušić – I. Zoričić – M. Grasselli-Vukušić, *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*, str. 74), zapravo je naslon na lokativ jednine.

- silazno naglašena duljina, tj. dugosilazni naglasak, i zanaglasna duljina (Starčević, Brlić)
- kratkosilazni i kratkouzlazni naglasak (Babukić).

Oštrim je znakom bilježeno sljedeće:

- silazno naglašena duljina, tj. dugosilazni naglasak (Kašić)
- silazno naglašena duljina, tj. dugosilazni naglasak, i zanaglasna duljina (Della Bella, Babukić)
- novoštokavski dugouzlazni naglasak (Starčević, gdjegdje Brlić)
- visokouzlazni naglasak i prednaglasna duljina (Brlić).

Zavinutim je znakom bilježeno sljedeće:

- visokouzlazni naglasak (Kašić, Della Bella)
- kratkouzlazni naglasak (Starčević)
- naglašena kračina, tj. kratkosilazni naglasak (Brlić)
- novoštokavski dugouzlazni naglasak (Babukić).

Kada se to pogleda, valja se složiti s onim što kaže Šime Starčević:⁶⁵ "Koliko knjigah iliricških otvorish, toliko chesh varstah od nadslovàkah nájti, i viditi, da se nijedan skoro ní je toliko tarsio svakoj besidi svoj náravski glàs dati, koliko Otac Philipovich u knjigam *Nauka Ka[r]stjanskoga*, i Stulli u svojem Ricsòlovniku, dali se ni oni svagdi ne slàxù shto u nadslovku, shto u istom glàsu."

I u tu raznolikost sada valja uklopiti Vitezovića. Može se unaprijed posve općenito reći da se u porabi tupoga znaka Vitezović slaže s Kašićem i s Della Bellom, tj. rabi ga za zapis naglašene kračine (kratkosilaznoga naglasaka), da se u porabi oštrogoga znaka slaže s Brlićem, tj. njime zapisuje visokouzlazni naglasak i prednaglasnu duljinu, a da se u porabi zavinutoga znaka ne slaže ni s jednim od razmatranih pisaca, jer ga rabi za zapis silazno naglašene duljine, tj. dugosilaznoga naglasaka. Utoliko Vitezovićeva poraba oštrogoga i zavinutoga znaka odgovara porabi tih znakova u grčkome, jer vrijedi, gledano sa stajališta zapisa nadslovaka, ova jednakost:

$\phi\acute{\omega}\varsigma : \phi\acute{\omega}\varsigma = f\acute{u}d : f\acute{u}d$

Dakle, $\phi\acute{\omega}\varsigma$ "čovjek", "smrtnik", "junak" prema $\phi\acute{\omega}\varsigma$ "svjetlo", na razini zapisa nadslovaka, odnosi se kao *fú*d "prosuda", "sudište" prema *fû*d "posuda" (tj. uzlaznost : silaznost = uzlaznost : silaznost). No taj stavak valja sada pokazati (a ujedno i dokazati) na građi iz Vitezovićeva rječnika.

⁶⁵ Vidi Š. Starčević, *Nòvâ ricsòslovica iliricškà*, str. 113. Uočiti je da i Starčević, u slovnici koja je objavljena prije dvije stotine godina, rabi riječ *nadslovak* u istome značenju u kojoj se ta riječ rabi i u ovoj radnji.

POPIS UPORABLJENIH DJELA

Babić, Stjepan; Brozović, Dalibor; Moguš, Milan; Pavešić, Slavko; Škarić, Ivo; Težak, Stjepko. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika: nacrti za gramatiku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Nakladni zavod Globus, 1991. [Djela Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti = Opera Academiae scientiarum et artium Croaticae. Razred za filološke znanosti; knj. 63.]

Babukić, Vjekoslav. *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga / uredjena Vjekoslavom Babukićom. // Danica ilirska. Tečaj 2 (1836), br. 10 (5. ožujka); str. 37–40, br. 11 (12. ožujka); str. 41–44, br. 12 (19. ožujka); str. 45–48, br. 13 (26. ožujka); str. 49–52, br. 14 (2. travna); str. 53–56, br. 15 (9. travna); str. 57–60.*

Babukić, Vjekoslav. *Ilirska slovnica / sastavi Vjekoslav Babukić. U Zagrebu: Bèrztotiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja, 1854.*

Barić, Eugenija; Lončarić, Mijo; Malić, Dragica; Pavešić, Slavko; Peti, Mirko; Zečević, Vesna; Znika, Marija. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Brić, Andrija Torkvat. *Grammatik der illyrischen Sprache wie solche im Munde und Schrift der Serben und Kroaten gebräuchlich ist / von Andreas Torquat Berlić. Wien: Mechitharisten-Buchdruckerei, 1854.*

Brić, Ignjat Alojzije. *Grammatik der illirischen Sprache, wie solche in den südslawischen Ländern Serbien, Bosnien, Slavonien, Dalmatien, Kroatien und von den Illiriern und Serben in Ungarn und der Vojvodina gesprochen wird / für Deutsche verfaßt und herausgegeben von Ignatz Al. Berlić. 3. durchgesehene und verbesserte Auflage. Agram: gedruckt und im Verlage bei Franz Suppan, k. k. pr. Buchdrucker und Buchhändler, 1850. [Got.]*

Brodski jezikoslovci: djelomični pretisci gramatika Blaža Tadijanovića, Marijana Lanosovića i Ignjata A. Brića s komentarima / priredila i predgovore napisala Ljiljana Kolenić. Slavonski Brod: Matica hrvatska Slavonski Brod, 2003. [Biblioteka Brodska pisana riječ; knj. 2.]

Broz, Ivan; Iveković, Franjo. *Rječnik hrvatskoga jezika / skupili i obradili Dr. F. Iveković i Dr. Ivan Broz. U Zagrebu: Štamparija Karla Albrechta (Jos. Wittasek), 1901. 2 sv.*

Brozović, Dalibor. *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti. // Hrvatska književnost u evropskom kontekstu / uredili Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu; Sveučilišna naklada Liber – Zagreb, 1978. Str. 9–83.*

Budmani, Petar. *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica) / di Pietro Budmani. Vienna: A spese dell' autore, 1867.*

Daničić, Đuro. *Mala srpska gramatika / napisao Đ. Daničić. U Beču: U štampariji jermenskoga manastira, 1850. [Ćir.]*

Della Bella, Ardelio. *Istruzioni grammaticali della lingua illirica = Gramatičke pouke o ilirskome jeziku / prijevod s izvornika Nives Sironić-Bonefačić; pogovor Darija Gabrić-Bagarić. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2006. [Biblioteka Pretisci; knj. 6.]*

Ham, Sanda. *Povijest hrvatskih gramatika. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2006. [Biblioteka Jezični priručnici.]*

Hamm, Josip. *Prosodijski sistem Križanićeva govora. // Život i djelo Jurja Križanića: zbornik radova. Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu; Izdavački servis Liber, 1974. Str. 212–238. [Biblioteka Politička misao.]*

Ivšić, Stjepan. *Prilog za slavenski akcenat / primljeno u sjednici historičko-filologičkoga razreda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 10. maja 1910.; napisao Stjepan Ivšić. // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1911), knj. 187; str. 133–208. Razredi historičko-filologički i filozofičko-juridički.*

Ivšić, Stjepan. *Akcenat u gramatici Matije Antuna Rejkovića / primljeno u sjednici razreda historičko-filologičkoga Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. novembra 1907.; napisao Stjepan Ivšić. // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1912), knj. 194; str. 1–60. Razredi historičko-filologički i filozofičko-juridički; knj. 81.*

Ivšić, Stjepan. *Akcenat u gramatici Ighata Alojzije Brlića / primljeno u sjednici razreda historičko-filologičkoga Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. novembra 1907.; napisao Stjepan Ivšić. // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1912), knj. 194; str. 61–155. Razredi historičko-filologički i filozofičko-juridički; knj. 81.*

Ivšić, Stjepan. *Današnji posavski govor / primljeno u sjednici razreda historičko-filologičkoga Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. novembra 1907.; napisao Stjepan Ivšić. // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1913), knj. 196; str. 124–254. Razredi historičko-filologički i filozofičko-juridički; knj. 82.*

Ivšić, Stjepan. *Današnji posavski govor: (svršetak) / primljeno u sjednici razreda historičko-filologičkoga Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. novembra 1907.; napisao Stjepan Ivšić. // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1913), knj. 197; str. 9–138. Razredi historičko-filologički i filozofičko-juridički; knj. 83.*

Ivšić, Stjepan. *Slavenska poredbena gramatika / priredili Josip Vrana i Radoslav Katičić; [kazala izradio Dubravko Škiljan]. Zagreb: Školska knjiga, 1970.*

Jakobson, Roman. *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie. // Phonological studies / Roman Jakobson. 's-Gravenhage: Mouton & Co, 1962. Str. 117–136. [Selected writings / Roman Jakobson; sv. 1.]*

Jakobson, Roman; Halle, Moris. *Fundamentals of language / by Roman Jakobson, Harvard University and Morris Halle, Massachusetts Institute of Technology. 's-Gravenhage: Mouton & Co, 1956. [Janua linguarum: studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata; nr. 1.]*

Jakobson, Roman; Halle, Moris. *Temelji jezika I* [preveli Ivan Martinčić, Ante Stamać; izrada kazalâ Ivan Martinčić]. Zagreb: Globus, 1988. [Biblioteka Theoria universalis; knj. 1.]

Jelaska, Zrinka. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika: glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2004.

Junković, Zvonimir. *O jeziku Vitezovićeve Kronike*. // Radovi Slavenskog instituta : posvećeni IV. međunarodnom kongresu slavista u Moskvi u mjesecu rujnu 1958. (1958), knj. 2; str. 93–119.

Junković, Zvonimir. *Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka*. // Jezik : časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika. God. 25 (1977–1978), br. 3 (veljača); str. 80–85.

Jurišić, Blaž. *Pomorski izrazi u Vitezovićevu rječniku* / B. Jurišić. // Anali Jadranskog instituta. (1956), sv. 1; str. 297–403.

Jurišić, Blaž. *Rječnik govora otoka Vrgade*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1966. Dio 1: Uvod. [Biblioteka Hrvatskog dijalektološkog zbornika.]

Jurišić, Blaž. *Rječnik govora otoka Vrgade: uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1973. Dio 2: Rječnik. [Biblioteka Hrvatskoga dijalektološkog zbornika; knj. 1 : dio 2.]

Jurišić, Blaž. *Nacrt hrvatske slownice : glasovi i oblici u povijesnom razvoju*. Zagreb: Matica hrvatska, 1992. [Pretisak izdanja iz 1944.] [Znanstvena knjižnica.]

Jurišić, Blaž. *Nacrt hrvatske slownice : tvorba imenica u povijesnom razvoju*. Zagreb : Matica hrvatska, 1992. [Znanstvena knjižnica.]

Kapović, Mate. *Bilješke o naglasku Kašićeve gramatike*. // Croatica et Slavica Iadertina. (2006), vol. 2; str. 27–41.

Karadžić, Vuk Stefanović. *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim riječima* / skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović = Wolf Stephansohn's *Serbisch-Deutsch-Lateinisches Woerterbuch* = Lupi Stephani F. *Lexicon Serbico-Germanico-Latinum*. U Beču (Wien, Vienna): gedruckt bei den P. P. Armeniern, 1818. [Ćir.]

Karadžić, Vuk Stefanović. *Srpski rječnik istumačen njemačkijem i latinskijem riječima* / skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić = [*Lexicon Serbico-Germanico-Latinum* / edidit Vuk Steph. Karadschitsch]. U Beču: U štampariji jermenskoga manastira = [Vindobonae: Typis Congregationis Mechitaristicae], 1852. [Ćir.]

Kašić, Bartol. *Institutionum linguae Illyricae libri duo* / authore Bartholomaeo Cassio Curictensi Societatis Iesu. Ed. 1. Romae : Apud Aloysium Zannettum, 1604. // Most = The bridge: a journal of Croatian literature; Collection of Croatian literature. (1990), sv. 1; str. 237–427. [Pretisak.]

Kašić, Bartol. *Osnove ilirskoga jezika u dvije knjige* / autor Bartol Kašić Pažanin Družbe Isusove; [prijevod s izvornika Sanja Perić Gavrančić] = [*Institutionum*

linguae Illyricae libri duo / authore Bartholomaeo Cassio Curictensi Societatis Iesu]. 1. izd. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, [2002]. [Biblioteka Pretisci; knj. 1.] [Pretisak izd. U Rimu: kod Alojzija Zannettija, 1604. = Romae : Apud Aloysium Zannettum, 1604.]

Katičić, Radoslav. *Osnovni pojmovi suvremene lingvističke teorije*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 1967.

Katičić, Radoslav. *Jezikoslovni ogleđi*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.

Katičić, Radoslav. *Gramatika Bartola Kašića*. // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1981), knj. 388; str. 5–129.

Katičić, Radoslav. *Novi jezikoslovni ogleđi*. 2., dopunjeno izd. Zagreb: Školska knjiga, 1992.

Klaić, Vjekoslav. *Život i djela Pavla Rittera Vitezovića (1652. – 1713.)*. Zagreb: Matica hrvatska, 1914.

Knežević, Petar. *Pisme duhovnè razlikè* / sastavljene od O. F. Petra Knèxevichia iz Knina rèda S. O. Francescka od obslùxènja, a Provinciè Prìsvètòga Odkùpiteglja u Dalmàcii. Û Mletczih: Pò Scimunu Occhi, 1765.

Krstić, Kruno. *Povijesni put hrvatskoga književnog jezika*. // Hrvatska revija. God. 15 (1942), br. 8 (kolovoz); str. 412–420.

Krstić, Kruno. *Razvoji ustrojstvo hrvatskog jezika*. // Znanje i radost: enciklopedijski zbornik / [glavni urednik Ivo Horvat]. Zagreb: Naklada Hrvatskoga izdavačkog bibliografskog zavoda, 1944. Knj. 3. Str. 40–45.

László, Bulcsú. *Enûma eliš = (kada se gore...): spjev o stvaranju svijeta: pohvala Marduku*. // Književna smotra: časopis za svjetsku književnost. God. 8 (1976), br. 26–27; str. 5–20.

László, Bulcsú. *An information science approach to Slavic accentology: a dissertation submitted to the faculty of the division of the humanities in candidacy for the degree of doctor of philosophy*. Chicago, Illinois: University of Chicago, Department of Slavic Languages and Literatures, 1986.

László, Bulcsú. *Mušnammir gimillu = (L'učāru cijelosti...): Hvalopj'ev S'ūncu*. // Croatian "Indias" = Hrvatske "Indije" ; Most = The bridge: a journal of Croatian literature. (1990), sv. 4; str. 39–62.

László, Bulcsú. *Neka pitanja strojnoga razumijevanja prirodnoga jezika*. // Informacijske znanosti i znanje / uredili Slavko Tkalac , Miroslav Tuđman. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1990. Str. 11–31.

László, Bulcsú. *Pabirci redničkoga i obavjèstničkòga pojmovlja oko razumnih sustava*. // Obrada jezika i prikaz znanja / uredili Slavko Tkalac , Miroslav Tuđman. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993. Str. 11–73.

László, Bulcsú. *Bilježka o književnòme naglasku hrvātskòme*. // Suvremena lingvistika. God. 22 (1996), sv. 1–2 (br. 41–42); str. 333–391.

László, Bulcsú. *Općitbena bilježnost pri odredbi srbštine i hrvatštine. // Jezik i komunikacija: zbornik / urednici Marin Andrijašević, Lovorka Zergollern-Miletić. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, 1996. Str. 430–451.*

Lisac, Josip. *Hrvatski dijalekti i jezična povijest. Zagreb: Matica hrvatska, 1996. [Mala knjižnica Matice hrvatske: novi niz; kolo 5, knj. 26.]*

Lisac, Josip. *Hrvatski govori, filolozi, pisci. Zagreb: Matica hrvatska, 1999. [Mala knjižnica Matice hrvatske: novi niz; kolo 9, knj. 52.]*

Lisac, Josip. *Hrvatska dijalektologija. Zagreb: Golden marketing; Tehnička knjiga, 2003. 1: Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja.*

Lisac, Josip. *Hrvatska dijalektologija. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009. Dio 2: Čakavsko narječje.*

Lukežić, Iva. *Prilog čitanju Della Bellininih znakova za akcente. // Filologija: [časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti]. (1991), knj. 19 ; str. 37–43.*

Majnarić, Nikola. *Grčka metrika / sastavio Dr. Nikola Majnarić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1948. [Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti = Opera Academiae scientiarum et artium Slavorum Meridionalium; knj. 37.]*

Maretić, Tomo. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika / napisao Dr. T. Maretić, kr. sveuč. profesor. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch), 1899.*

Marotti, Bojan. *Sapfički jedanaesterac u zbirci Petra Kneževića Pisme duhovne razlikè. // Zbornik o Petru Kneževiću: zbornik radova sa znanstvenoga skupa "Fra Petar Knežević i njegovo vrijeme": Visovac – Skradin – Knin, 28. – 29. listopada 2002. / [glavni urednik Alojz Jembrih; izvršni urednik Marinko Šišak]. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu; Šibenik: Gradska knjižnica "Juraj Šišgorić", 2003. Str. 205–270. [Knjižnica Tihi pregaoci; knj. 1. Marotti, Bojan. *Rječnik hrvatskoga filozofskoga nazivlja. // Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine. God. 35 (2009), sv. 1–2 (br. 69–70); str. 123–180.**

Martinet, André. *Éléments de linguistique générale / André Martinet, Professeur à la Sorbonne. 3. tirage. Paris: Librairie Armand Colin, 1967. [Collection U₂; knj. 15.]*

Martinet, André. *Osnove opće lingvistike / prijevod i predgovor August Kovačec. Zagreb: GZH, 1982. Biblioteka Teka.*

Matasović, Ranko. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb: Matica hrvatska, 2008. [Biblioteka THEORIA / QEWRIA.]*

Matić, Tomo. *Vitezovićev "Lexicon Latino-Illyricum". // Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. (1955), knj. 303; str. 5–51. [Odjel za filologiju; knj. 7.]*

Mažuranić, Antun. *Slovnica Hèrvatska: za gimnazije i realne škole /* napisao Antun Mažuranić, učitelj gimn. u Zagrebu. Dio 1: Rječoslovje. U Zagrebu: Troškom spisateljjevim, 1859.

Meštrović, Zrnka. *Jezikoslovna rasudba Pavla Vitezovića. //* Rasprave Zavoda za hrvatski jezik. (1995), knj. 21; str. 125–137.

Meštrović, Zrnka; Vajs, Nada. *Vitezovićeva grafijska rješenja u rječniku "Lexicon Latino-Illyricum". //* Filologija: [časopis Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu]. (1996), knj. 26; str. 41–62.

Mihaljević, Milan. *Slavenska poredbena gramatika.* Zagreb: Školska knjiga, 2002. 1. dio: Uvod i fonologija.

Moguš, Milan. *Današnji senjski govor /* Dr Milan Moguš. // Senjski zbornik: [prilozi za geografiju, etnologiju, ekonomiku, povijest i kulturu] = [Almanacco di Senj: contributi per la geografia, l'etnologia, la storia e la cultura]. God. 2 (1966); str. 5–152.

Moguš, Milan. *Fonološki razvoj hrvatskoga jezika.* Zagreb: Matica hrvatska, 1971. [Biblioteka Znanje.]

Moguš, Milan. *O jedinstvu čakavske akcentuacije. //* Radovi Zavoda za slavensku filologiju. (1971), knj. 12; str. 7–12.

Moguš, Milan. *Pavao Vitezović kao jezikoslovac. //* Zbornik Zagrebačke slavističke škole / uredili: Franjo Grčević i Mladen Kuzmanović. God. 2 (1974), knj. 2; str. 73–79.

Moguš, Milan. *Čakavsko narječje: fonologija.* Zagreb: Školska knjiga, 1977.

Moguš, Milan. *Povijest hrvatskoga književnoga jezika. 2. prošireno izd.* Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1995. [Biblioteka Posebna izdanja.]

Moguš, Milan. *Senjski rječnik.* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; Senj: Matica hrvatska Senj, 2002.

Moguš, Milan; Vončina, Josip. *Latinica u Hrvata. //* Radovi Zavoda za slavensku filologiju. (1969), knj. 11; str. 61–81.

Mulić, Malik. *Pregled ruske i srpskohrvatske akcentuacije /* Dr Malik I. Mulić; prevela Marija Mulić. 1. izd. Sarajevo: Veselin Masleša, 1985. [Biblioteka univerzitetskih udžbenika i priručnika.] [Ćir.]

Muljačić, Žarko. *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika. 2. prošireno i prerađeno izd.* Zagreb: Izdavačko poduzeće "Školska knjiga", 1972. [Udžbenici Sveučilišta u Zagrebu = Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis.]

Musić, August. *Slovnica grčkoga jezika /* sastavio Dr. Avgust Musić. U Zagrebu: Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, 1887.

Musulin, Stjepan. *Hrvatska i srpska leksikografija. //* Filologija: [časopis Razreda za filologiju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu]. (1959), knj. 2; str. 41–63.

Putanec, Valentin. *Lingvistički rad Pavla Vitezovića (1652–1713): (sintetski prikaz) / Valentin Putanec. // Forum: časopis Razreda za suvremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. God. 25 (1986), br. 3–4 (ožujak – travanj); str. 349–356.*

Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976. 23 sv.

Simeon, Rikard. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva: na 8 jezika : hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski. Zagreb: Matica hrvatska, 1969. 2 sv.*

Stankiewicz, Edward. *Studies in Slavic morphophonemics and accentology. Ann Arbor: Michigan Slavic Publications, 1979.*

Stankiewicz, Edward. *The accentual patterns of the Slavic languages. Stanford, California: Stanford University Press, 1993.*

Starčević, Šime. *Nòvâ ricsôslovica ilirická: vojnickej mladosti krajicnoj poklonjena / trúdom i nástojànjem Shíme Starcsevicha, xupnika od Novoga u Líci. U Tarstu: Slovima Gaspara Weis, 1812. [Pretisak. Zagreb : Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2002.] [Biblioteka Pretisci; knj. 2.]*

Trask, Robert Lawrence. *Key concepts in language and linguistics / R. L. Trask. London; New York: Routledge, 1999.*

Tafra, Branka. *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić. Zagreb: Matica hrvatska, 1993.*

Trubeckoj, Nikolaj Sergeevič. *Die phonologischen Grundlagen der sogenannten "Quantität" in den verschiedenen Sprachen / N. Fürst Trubetzkoy. // Scritti in onore di Alfredo Trombetti. Milano: Ulrico Hoepli editore, 1938. Str. 155–174.*

Trubeckoj, Nikolaj Sergeevič. *Grundzüge der Phonologie / N. S. Trubetzkoy. Prague: Akciová moravská knihtiskárna Polygrafie v Brně, 1939. [Travaux du Cercle Linguistique de Prague; sv. 7.]*

Trubeckoj, Nikolaj Sergeevič. *Studies in general linguistics and language structure / N. S. Trubetzkoy; edited, and with an introduction by Anatoly Liberman; translated by Marvin Taylor and Anatoly Liberman. Durham; London: Duke University Press, 2001. [Sound and meaning; the Roman Jakobson series in linguistics and poetics.]*

Vince, Zlatko. *Putovima hrvatskoga književnog jezika: lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora. Zagreb: SNL, 1978. [Biblioteka znanstvenih radova.]*

Vitezović, Pavao Ritter. *Lexicon Latino-Illyricum. Zagreb: ArTresor naklada, 2000. Sv. 1: Prijeslik rukopisa / priredio i pogovor o prijesliku napisao Bojan Marotti. [Oživljena baština; knj. 4, sv. 1.]*

Vitezović, Pavao Ritter. *Lexicon Latino-Illyricum*. Zagreb: ArTresor naklada, 2010. Sv. 2: Prijepis i obrada / rukopis kritički pročitale i rječnik upisale Zrnka Meštrović, Nada Vajs; priredio i predgovor napisao Bojan Marotti. [Oživljena baština; knj. 4, sv. 2.]

Vitezović, Pavao Ritter. *Lexicon Latino-Illyricum*. Zagreb: ArTresor naklada; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2009. Sv. 3: Hrvatsko-latinski rječnik / priredile i pogovor napisale Nada Vajs, Zrnka Meštrović. [Oživljena baština; knj. 4, sv. 3. Rječnici hrvatskoga jezika; knj. 6.]

Vončina, Josip. *Jezična baština: lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Split: Književni krug, 1988. [Biblioteka znanstvenih djela; knj. 20.]

Vončina, Josip. *Tekstološka načela za pisanu baštinu hrvatskoga jezičnog izraza: posebni prilog Stoljećima hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 1999. [Stoljeća hrvatske književnosti.]

Vukušić, Stjepan; Zoričić, Ivan; Grasselli-Vukušić, Marija. *Naglasak u hrvatskome književnom jeziku*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2007. [Velika hrvatska gramatika; knj. 4.] [Biblioteka Jezični priručnici.]

ON THE SIGNS ABOVE THE LETTERS IN VITEZOVIĆ'S LEXICON BASIC MEANING AND THEIR PLACE IN CROATIAN TRADITION

In his dictionary *Lexicon Latino-Illyricum*, while writing Croatian as well as Latin words, P. R. Vitezović used some signs above the letters. During 250 years different Croatian writers used mainly three signs, inherited from Greek grammars. The article concerns Croatian tradition, as well as the introduction of the fourth sign, and the establishment of the so called Vuk–Daničić–Budmani–Maretić notation of the four accents in Croatian literary language. In addition, the other systems of accent notation are thoroughly described. Finally, Vitezović's basic usage of the signs above the letters in *Lexicon* is compared with the meaning which those signs have in the following works: B. Kašić, *Institutiones linguae Illyricae* (1604), A. Della Bella, *Istruzioni grammaticali della lingua illirica* (1728), P. Knežević, *Pisme duhovnè razlikè* (1765), Š. Starčević, *Nòva ricsòslovica iliriskà* (1812), I. A. Brlić, *Grammatik der illirischen Sprache* (3rd ed. 1850), and V. Babukić, *Ilirska slovnica* (1854).

KEY WORDS: *prosody, intensity, pitch, quantity, gravis, acute, circumflex, short-falling accent, high-rising accent, long-falling accent.*